

Podborský, Vladimír

Keramické zoomorfní nádoby středoevropského pravěku

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E, Řada archeologicko-klasická. 1982, vol. 31, iss. E27, pp. [9]-64

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/109612>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VLADIMÍR PODBORSKÝ

KERAMICKÉ ZOOMORFNÍ NÁDOBKY STŘEDOEVROPSKÉHO PRAVĚKU

Nadepsaný příspěvek má být pokusem o syntetický pohled na speciální keramický typ pravěku — na zoomorfní nádoby.

Kolem daného tématu vznikla již řada prací a bylo vysloveno mnoho i protichůdných názorů o významu ZN; dosud však chyběl obecnější nadhled. Ten je dnes již umožněn existencí řady zevrubných studií, které tvoří základ obecného hodnocení, i myšlenkový komplex schopný porovnávání, dedukcí, vylučování a posléze i pokusu o racionální interpretaci významu ZN.

ZN jsou arci jen jednou výsečí třídy zvláštních keramických předmětů pravěku, jimž bývá připisován kultovně-magický význam. Lze sem počítat vlastní terakoty (lidské i zvířecí, modely různých předmětů, věcí, zařízení apod.), vícenásobné nádoby, štěrčátka různých podob, pohárky, závěsné nádoby atd., které se v různých periodách pravěku jednotlivě či v celých asociačních sériích vyskytují. Nejúplnější série přichází patrně v době lidu popelnicových polí,¹ ačkoliv ani mladší neolit, zvl. lengyelský okruh ve středním Podunají není o mnoho chudší.²

ZN jsou však fenomén, který prochází jako jediný z celého sortimentu zvláštních keramických tvarů většinou period našeho pravěku. Z toho důvodu právě ony poskytují možnost obecnějšího zamýšlení nad kontinuitou určitých forem společenského vědomí, které inspirovalo jejich vznik.

Neposledním důvodem pro sepsání této statě bylo upozornění na některé nové nálezy ZN z území Moravy.

---

¹ J. Filip, Kultovní předměty v pravěku, PA NŘ IV–V, 1934–35, 103–109; J. Kvičala, Příspěvek ke kultovním poměrům na Hané, ČVMSO 59, 1950, 3–11; G. Kossack, Studien zum Symbolgut der Urnenfelder-und Hallstattzeit Mitteleuropas, Berlin 1954; B. Gediga, Motywy figuralne w sztuce ludności kultury łużyckiej, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

² V. Podborský—V. Vildomec, Kultura s moravskou malovanou keramikou, Zprávy ČSSA XII/1–2, 1970, 1–23, tab. 8–10; V. Podborský—E. Kazdová—P. Košťálek—Z. Weber, Numerický kód moravské malované keramiky, Brno 1977, 115 ad., obr. 23, 24.

1. DOSAVADNÍ AUTOŘI TÉMATU A JEJICH PRÁCE

Pohledné, často umělecky hodnotné, jindy prosté, mnohdy opět až bizarní ZN středoevropského pravěku nebyly v odborné literatuře nikterak opomíjeny. V souhlase s jejich tušenou funkcí v religiózním životě praobyvatel Země a mysteriózní uměleckou účelostí docházelo k periodickým vlnám zvýšeného zájmu o tento druh theriomorfik, podniceného obvykle některým novým, zvláště poutavým nálezem. Z počátku vábil každý předmět pozornost spíše jako výtvarná hříčka a taktó, individuálně, byl i literárně zpracováván.³ Již J. L. Pič však si všímá vzájemných souvislostí ZN různých kultur.⁴ Zvláště pak v areálu lužické kultury, kde se vedle ZN objevovaly v hrobech stejně pozoruhodné další „kultovní“ předměty, začali badatelé hledat vztahy mezi zvířecími plastikami různého provedení a jejich výklad; zde se také objevily prvě souborné práce na dané téma.⁵ Poměrně početné nálezy zoomorfik doby popelnicových polí a halštatu, ale již i z prostředí neolitického, vedly brzy také k úvahám o jejich funkci v oblasti kultů víry v posmrtný život, o funkci nádob nápoje nesmrtnosti.⁶

Nálezů přibývalo. Ve známost vešly některé neolitické nálezy z Německa (Leippen, Erfurt) a severních Čech (Litoměřice) a zvýšenou vlnu zájmu o zoomorfni keramiku vyvolal nález monumentální plastiky berana z Jordanówa, publikovaný H. Segerem.⁷ Současně se správně začalo poukazovat na alternativní možné hodnocení některých odlomených zvířecích hlaviček, které mohly být původně součástí jak zoomorfni nádob, tak nádob obyčejných, případně samostatných plastik. Každý nový nález byl zpravidla provázen výčtem dostupných analogií a pokusem o obecnou či konkrétní interpretaci. Jako typický příklad lze uvést stař Hellichovu, který zveřejnil dochovalou půlku ZN, nalezené v popelnici v dětském lužickém hrobě v Kluku v Čechách⁸ a vyslovil při té příležitosti i svůj názor na její význam jako dětské hračky „— z lásky mateřské — do hrobu přiložené.“⁹ Současně vychází stař J. Böhma o eneolitické ZN z Dubňan, doplněná obsírnou analýzou známých neolitických a eneolitických theriomorfik, v níž je zdůrazněn význam středodunajských neolitických tradic v kultovní sféře, produkujících mimo jiné i ZN.¹⁰ Doplněkem celkového stavu je pak příspěvek o nálezech z Vejstice u Vážan, kde jsou navíc

³ R. R. Weinzierl, Prähistorische plastische Tonfiguren aus Böhmen, Berlin, 1897; *týž*, Übersicht über die Forschungsergebnisse in Nordböhmen, Mannus I, 1909, 187—210.

⁴ J. L. Pič, PA XXII, 1906—1908, 595 (drobná zpráva).

⁵ H. Söhnle, Tierfiguren aus schlesischen Gräbern, Schles. Vorzeit 6, 1896, 464 ad., H. Seger, Kultsymbole aus schlesischen Gräbern der frühen Eisenzeit, Opuscula archeologica, 1913, 215—222.

⁶ K. Spieß, Die Behälter des Unsterblichkeitsrankes, MAGW 44, 1914, 17—43.

⁷ H. Seger, Aus der Steinzeit. 2. Der Widder von Jordansmühl, Altshlesien I, 1926, 204—209, tab. XXVII—XXVIII.

⁸ J. Hellich, Nádobka v podobě zvířátka v lužické popelnici z Kluku, PA XXXVI 1930; 100—102, obr. 10; srov. též J. Filip, Počátky Českého ráje, Praha 1947, 31, obr. 9 : 3; J. Hralová-Adamczyková, Zoomorfni nádoby z konce doby bronzové, Filipův sborník, AUC Praha 1960 (dále jen AUC), 149 ad.; J. Justová, Lužické zárově pohřebiště v Kluku u Poděbrad, AR XX, 1968, 20 ad.

⁹ J. Hellich, op. cit., 102.

¹⁰ J. Böhm, Příspěvky k moravské prehistorii II. 1. Neolitická zoomorfni nádobka z Dubňan, ČVMSO XLIII, 1930, 74—80, obr. 1; *týž*, Kronika objeveného věku, Praha 1941, 205.

zvýrazněny genetické souvislosti mezi zvířecí plastikou moravské malované keramiky a staršího eneolitu.¹¹ Kultovním předmětům, včetně ZN lidu popelnicových polí, věnoval v té době speciální stať J. Filip.¹²

Mezi tím vešly ve známost četné další ZN z oblasti balkánské, karpatské, středodunajské a polské, objevily se informace o zoomorfních terakotách západní části tripolské kultury a W. Dehn vypublikoval i nálezy porýnské.¹³ První souborné zamýšlení nad výskytem naturalistických nádob od pravěku po středověk přináší u nás práce J. Květa.¹⁴ Ještě na počátku druhé světové války zveřejnili V. Budinský-Krička a K. Willvonseder prvou ze dvou unikátních nádob v podobě medvěda(?) z Abrahámu ze Slovenska.¹⁵ Záhy také J. Hoffmann znovu shrnul neolitická zoomorfika, poukazující na nápadnou koncentraci v oblasti severočeské vypíchané keramiky¹⁶ a na pořad dne se dostala otázka ZN v Rakousku.¹⁷ Všechny tyto nálezy nemohl ještě použít ve své práci o náboženství pravěkého lidstva J. Neustupný; jeho kniha je však v této souvislosti cennou syntézou současného stavu českých nálezů a logicky završuje předválečnou etapu výzkumu tohoto úseku českých dějin, pomíjíme-li syntetická díla o pravěku, která zoomorfní terakoty — jakožto předměty značné atraktivity a publicity — také uváděla.¹⁸

Po druhé světové válce publikuje W. Dehn torzo ZN lineární kultury z Herkheim v bavorském Riesu a vyslovuje znovu svoje úvahy o možných souvislostech theriomorfik z doby neolitu a z doby popelnicových polí, zvláště ve středním Podunají;¹⁹ zahajuje tím novou vlnu zájmu o daný předmět. V brněnském Bloku o výtvarném umění popisují, zobrazují a hodnotí některé nálezy J. Filip a J. Neustupný.²⁰ B. Novotný analyzuje neolitické a eneolitické projevy tohoto druhu,²¹ V. Spurný podává soupis českých ZN lužické a halštatské kultury,²² objevují se nové nálezy v Čechách, Rakousku a Polsku,²³ W. Coblenz

¹¹ J. Böhm — K. Snětina, Neolitické sídliště na „Vejšťici“ u Vážan, PA XXXX, 1934 — 35, 13 — 20, obr. 1 — 4.

¹² J. Filip, Kultovní předměty v pravěku, 103 — 109.

¹³ W. Dehn, Tontiere aus rheinischen Vorzeitfunden, Trierer Zeitschrift 14, 1939, 3 — 28.

¹⁴ J. Květ, Myšlenka naturalistických nádob od pravěku do renesance, Sborník NM v Praze I — II, A, hist. 1938 — 39, 113 — 129.

¹⁵ E. Krička, Výtvarný prejav slovenského pravoku, Martin 1941, 10, obr. 2; K. Willvonseder, Ein bandkeramisches Tiergefäß von Abraham in der Slowakei, WPZ 28, 1941, 38 — 48, obr. 1 — 4.

¹⁶ J. Hoffmann, Jungsteinzeitliche plastische Tierdarstellungen aus dem nordböhmischem Raum, Sudeta NF, 2, 1941 — 42, 6 — 13, tab. 1 — 3.

¹⁷ H. Tripp, MAGW 71, 1941, 281 — 291.

¹⁸ J. Neustupný, Náboženství pravěkého lidstva v Čechách a na Moravě, Praha 1940.

¹⁹ W. Dehn, Ein bandkeramisches Tiergefäß von Herkheim im Ries, Germania 28, 1944 — 50, 1 — 5, obr. 1, 2.

²⁰ Blok o výtvarném umění, Brno 1947, č. 3, passim.

²¹ B. Novotný, Jordanovská skupina a jihovýchodní vlivy v českém neolitu, OP XIV/1, 1950, 163 ad.

²² V. Spurný, Bylanská zoomorfní nádobka z Hrdel u Terezína, Filipův sborník, Praha 1950 (cyklostyl.), 88 — 101.

²³ N. Mašek, Volutová zoomorfní nádobka z Ervénice, AR X, 1958, 708, 725 — 726, obr. 271, 273, 281; H. Ladenbauer — Orel, Grabfunde der Hallstattzeit von Guntramsdorf bei Wien, Archa I, 1948, 81 — 87, obr. 1 — 5; E. Vetter, Archaeological News, Austria, Amer. Journal of Archeol. 52, 1948, 237; E. Seewald, Fundber. aus Österreich 4, 1950, 29 ad.; K. Jazdzewski, Naczynia zoomorficzne z Dobrego w powiecie nieszwawskim, ZOW XI — XIII, 1936 — 38, 7 — 12; Z. Woźniak, Cmentarzysko kultury

podává přehledný obraz zoomorfních terakot ze saské oblasti NDR²⁴ a V. Hrubý poukazuje na přítomnost ZN i v kultovně velmi exponovaném prostředí středodunajské mohylové kultury.²⁵ Syntézou kultovních poměrů doby popelnicových polí a halštatu (s jistou retrospektivou do staršího pravěku) je posléze monografie G. Kossacka,²⁶ která zajisté uzavírá prvou poválečnou vlnu zájmu o dané otázky.

Sborník k 60. narozeninám prof. J. Filipa dává příležitost hned třem autorům k napsání cenných příspěvků o ZN českého pravěku a rané doby dějinné.²⁷ Zhruba ve stejné době koncipuje znamenité zpracování moravských ZN lužické kultury a halštatu I. Peškař,²⁸ který záhy připojuje ještě přehled moravské zoomorfní plastiky doby římské.²⁹ B. Novotný se několikrát vrací ve svých obsažných dílech ke slovenským zoomorfním předmětům a podrobně hodnotí zvláště obě nádoby lužianské kultury z Abrahámu.³⁰ Brzy nato vychází zpracování theriomorfního torza z Makotřas z pera E. Pleslové, která v této souvislosti podává literárně velmi cenný přehled dosavadních neolitických a eneolitických nálezů tohoto druhu i jejich interpretaci.³¹

Plynulý příliv nových exemplářů theriomorfik nedává opadnout zájmu o tuto problematiku ani v 70. letech. Již roku 1970 vychází souborné zpracování zoomorfních motivů lužického komplexu včetně ZN z pera B. Gedigy³² a brzy nato i stař. C. Eibnera o sacích nádobkách lidu popelnicových polí.³³ Tématiku zoomorfních motivů doby halštatské sleduje zčásti i pro střední Evropu A. Dularová.³⁴ Také nálezy neolitických exemplářů se rozrůstají; jen na Moravě jsou v poměrně krátké době objeveny v terénu i v muzejních sbírkách exempláře z Jaroměřic n. R., Maršovic, Lesůnek a Střelice (obr. 3).³⁵ Slovenským nálezům

lužyckiej w Chojnie-Golejewku w pow. rawickim, PrzA 12, 1959, 101; T. Malinowski, Katalog cmentarzysk ludności kultury łużyckiej w Polsce I, Warszawa 1961, passim.

²⁴ W. Coblentz, Tonplastiken von der Heidenschanze Dresden-Coachütz, AufFzSB 5, 1956, 225–286.

²⁵ V. Hrubý, Kultovní objekty lidstva středodunajské kultury mohylové na Moravě, PA XLIX/1, 1958, 40–57.

²⁶ G. Kossack, op. cit.

²⁷ E. Neustupný, K otázkám naší eneolitické plastiky, AUC 1960, 47–52; J. Hralová-Adamczyková, AUC 1960, 149–158; K. Motyková-Sneidrová, AUC 1960, 233–239.

²⁸ I. Peškař, Zoomorfní nádoby s výlevkou z období popelnicových polí na Moravě, PVM II, 1961, 30–52, obr. 1, tab. II–VII.

²⁹ Tjž, Moravské nálezy zoomorfní keramiky z doby římské, SbČSSA 2, 1962, 279–289, obr. 1,2.

³⁰ B. Novotný, Slovensko v mladšej dobe kamennej, Bratislava 1958, 23 ad., tab. XXX; tjž, Počiatky výtvarného prejavu na Slovensku, Bratislava 1958, 63, tab. 26, 27; tjž, Lužianska skupina a počiatky maľovanej keramiky na Slovensku, Bratislava 1962, 75–80, obr. 9, tab. XLII : 1, XLIII.

³¹ E. Pleslová, Torzo zoomorfní nádoby ze sídliště kultury nálevkovitých pohárů v Makotřasích, PA LV/2, 1964, 294–305, obr. 1–3.,

³² B. Gediga, op. cit.; srov. též četné materiálové práce polských badatelů, např. D. Durczewski–W. Śmigielski, FAPosn 16, 1965, 139–238.

³³ C. Eibner, Die urnenfelderzeitlichen Sauggefäße. Ein Beitrag zur morphologischen und ergologischen Umkehrreibung, PZ 48, 1973, 144–199.

³⁴ A. Dular, Okras živalskih glav na posodah halštatskega obdobja Slovenije, AV XXIX, 1978, 85–94, tab. 1–4.

³⁵ V. Podborský, Zvířena ve výtvarném projevu lidu s moravskou malovanou keramikou (dále jen Zvířena), Sborník k 60. narozeninám prof. dr. B. Novotného (v tisku).

se dostává skvěle publicity v obrazově dobře vybavených knihách J. Vladára a J. Paulíka.³⁶ Početnější publikace předoasijských a balkánských materiálů dávají posléze širší možnosti navázání problematiky na tyto primární oblasti.

2. POJEM ZOOMORFNÍ NÁDOBY (ZN)

Aplikace zvířecího těla v keramické výrobě není v pravěku ojedinělá. Vyskytují se zvířecí figurky (volná plastika), zoomorfní výčnělky z nádob, štěrchátka v podobě zvířecího (ptačího) těla, rytiny či kresby animálií na keramice a zvláště také nádoby v podobě zvířat. Veškeré tyto projevy lze zahrnout v rámci třídy zvláštních keramických tvarů do podtřídy zoomorfní keramiky (zoomorfika, theriomorfika).

Ve smyslu nadepsaného příspěvku se budu dále podrobněji zabývat pouze zoomorfními nádobkami, jakožto nejpozoruhodnějším a nejvýznamnějším druhem zoomorfik.

Termín *zoomorfní nádoba* je třeba chápat v širším spektru hlavních skupin daných jedinců, zároveň však i v jeho pojmovém omezení. Základní podmínkou pro zařazení exempláře do druhu ZN je aplikace znaků zvířecího těla na keramický výrobek, resp. na nádobu z jiného materiálu (kámen, kost, kov); nekeramické ZN však v tomto příspěvku ponechávám stranou (ve středo-evropském pravěku by se jich ostatně našlo velmi málo).

V širším sémantickém významu lze do pojmu ZN zahrnout i nádoby podoby ptačího těla, podoby plů a želv, neboť by nebylo účelné evidovat souběžně více analogických druhů ZN, a to tím spíše, že přesné zoologické určení je často nemožné a hranice zvláště mezi zvířecí a ptačí podobou může být v řadě případů sporná³⁷ (srov. k tomu dále sub 5 a 6 tohoto příspěvku).

Aplikace znaků zvířecího těla na nádobě dosahuje v pravěku různé míry realismu. V tomto smyslu je třeba pozměnit charakteristiku J. Květa, citovanou I. Peškařem, že jde o nádoby, které i při aplikaci animálního motivu si v podstatě ponechávají geometrickou formu;³⁸ to platí jen pro případ 2. a 3. skupiny následujícího třídění ZN, pro 1. skupinu nanejvýše ve výjimečných případech. Ani bilaterální symetrie, uplatněná při studiu ZN C. Eibnerem, není u mnoha exemplářů 1. skupiny respektována. Eibnerovo pojetí předmětu je ostatně příliš široké (viz dále). ZN ve vlastním smyslu slova charakterizuje podrobně B. Gediga:³⁹ jeho pojetí je přísně důsledné a odpovídá šíři 1. skupiny tohoto příspěvku.

Aplikace animálních znaků na nádobě může být 1. absolutní, 2. evokativní a 3. částečná. Podle toho lze ZN rozdělit do tří základních skupin:

α. ZN v užším slova smyslu (obr. 1 : 3, 2 : 2, 3 : 1,4, 4 : 1—3,5, 8, 9 : 1—6). Nádobka je ztvárněna přímo v podobě živočicha (resp. zvířete). Má podobu jeho těla, určitý počet nohou, hlavu, rohy, ocas, příp. další detaily. Stupeň realismu provedení animálních prvků je tu vedlejší a může být použit jako třídící kri-

³⁶ J. Vladár, *Praveká plastika*, Bratislava 1979; J. Paulík, *Praveké umenie na Slovensku*, Bratislava 1980.

³⁷ C. Eibner, op. cit., 174.

³⁸ J. Květ, op. cit., 123; I. Peškař, PVM II, 1961, 46.

³⁹ G. Gediga, op. cit., 60.

térium až nižšího řádu.⁴⁰ Nádobka má v každém případě dutinu ústící ve hřbetní partii zvířete, která může nebo nemusí vybíhat v různě vysokou či tvarovanou nálevku. Existence nálevky, stejně jako druhého otvoru (výlevky, násosky), je z hlediska základního pojetí ZN vedlejší (srov. k tomu dále sub 5).

β. ZN v evokativním slova smyslu (obr. 10). Je projevem silné stylizace až abstrakce zvířecího těla, které svým zjednodušeným pojetím pouze vzdáleně evokuje. Typickým příkladem jsou tzv. lahovitě (J. Schráníl, J. Filip) či citronovitě (C. Eibner) nádoby lidu popelnicových polí (obr.10), vybavené někdy alespoň reliktly zvířecích nožek, jindy zcela bez viditelných znaků živočišného těla. Existuje celá škála přechodných tvarů, stojících na rozhraní mezi 1. a 2. skupinou ZN; v extrémních případech jednoznačné přiřazení toho či onoho exempláře do skupiny α či β není možné. Na druhé straně jsou však tyto přechodné tvary důkazem odvozenosti lahovitých exemplářů od skutečných ZN a oprávněnosti zařazení 2. skupiny ZN do podtřídy zoomorfik.

Proces stylizace ZN kulminoval ve střední Evropě v době popelnicových polí, kdy se dospělo až k zjevnému schématismu. Počátek tohoto procesu však započal již v samém neolitu (obr. 2: 3,5, 5: 6,8). Je pozoruhodné, že stylizace animálního motivu se objeví vždy souběžně s existencí žárového pohřebního ritu (lid s vypíchanou keramikou, jordanovská skupina, lid popelnicových polí, doba halštatská) a že snad tedy souvisí se smyslem člověka pro abstraktní pojmání reality.

Evidentní formou stylizace ZN jsou posléze nádoby typu askos, vzniklé snad v Anatolii⁴¹ a šířící se později (eneolit) až do střední Evropy;⁴² problematiku asků však tu ponechávám stranou.

γ. ZN v širším slova smyslu, resp. „s volně přiřazenými zoomorfními znaky“⁴³ (obr. 5: 4, 9: 7, 13: 2, 14, 15). Jde o nádoby běžného standartního (užitkového) typu příslušné kultury, na nichž je aplikována některá výrazná část zvířecího těla, nejčastěji hlava s rohy, příp. více podobných nebo identických zvířecích protomů. Výjimečně může být vedle hlavy na téže jedinci aplikována i jiná část živočišného těla, např. nohy (tab. XI), aniž však celek vytváří podobu celého zvířecího těla.

Tuto skupinu nádob v příspěvku dále nezpracovávám, ani netřídím; spokojím se pouze konstatováním přítomnosti ZN 3. skupiny v určitých etapách pravěku, resp. v určitých kulturách a příležitostně jí použiji i v oblasti interpretační. Za povšimnutí stojí skutečnost, že ZN v širším slova smyslu se vyskytují vždy především tam, kde znali současně animálie v pravém slova smyslu.

Každá z uvedených tří základních skupin ZN může být dále typologicky tříděna do typů, variant apod. (dále sub 5) podle různých hledisek, z nichž nejvýznamnější použili v poslední době zejména B. Gediga (počet nožek, zoologický druh) a C. Eibner (rotační a bilaterální symetrie) pro materiál popelnicových polí, použivše starších zkušeností zvláště I. Peškaře, J. Hralové a W.

⁴⁰ E. Pleslová, op. cit., 296.

⁴¹ B. Svoboda—D. Cončev, Neue Denkmäler antiker Toreutik, Praha 1956, 11—41; E. Pleslová, op. cit., 302.

⁴² H. Behrens, Zwei Askoi aus Mitteldeutschland, JfMV 39, 1955, 249; *týž*, Die Jungsteinzeit im Mittelbe-Saale-Gebiet, Berlin 1973, 85, obr. 32 : b; J. Filip, Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas 1, Praha 1966, 53—54.

⁴³ E. Pleslová, op. cit., 294 ad.

Coblence. Jde-li však o vyjádření vnitřní posloupnosti ZN v rámci celého pravěku, pak kritériím B. Gedigy a C. Eibnera nutno nadřadit ještě hledisko existence či neexistence druhého otvoru (výlevky, násosky). Podle toho je třeba jednotlivé skupiny ZN rozdělit nejprve do podskupin A (schránky) a B (nádobky k libacím), jak to vyjadřuje také schéma na obr. 17.

Do druhu ZN v naznačeném pojetí tedy nepočítám zvířecí figury držící nebo pijící z nádoby, ani jiné podobné kompozice. Nefadím sem ani nádoby s výlevkou, nemají-li jiných, ani evokativních znaků zvířecího těla; pojetí C. Eibnera, vycházející z předpokladu sací funkce předmětných nádob, vede sice ke sdružování profánních nádob s exempláři zoomorfními, ale z pohledu celého pravěkého výskytu nádob živočišné podoby není adekvátní. Nádoby antropomorfní pak — přes ideovou a tématickou příbuznost — se z našeho tématu apriori vymykají.

V torzovitém pramenném materiálu není někdy jasné, zda ten který fragment, např. hlava zvířete, pochází ze samostatné plastiky, nebo zoomorfní nádoby, příp. z animálie širšího pojetí. Zahrnutí některých fragmentů do toho či onoho druhu zoomorfik, příp. té či oné skupiny ZN zůstává tudíž někdy nemožné. V každém případě však je nápadná souvztažnost výskytu zoomorfních projevů nejrůznějšího druhu (a zpravidla zvláštní keramiky vůbec) v určitých epochách pravěku. Ty stojí ve výrazném protikladu k epochám či civilizacím jiným, které tyto projevy téměř nebo zcela postrádají. Zajisté nejde o prostý formální jev, nýbrž o doklad zvýrazněného náboženského cítění, resp. rozbujeleho ceremonialismu.

3. IDEA ZOOMORFNÍ NÁDOBKY

Idea modelace keramické ZN je velmi stará. Souvisí nepochybně — alespoň pro předoaasijské a evropské prostředí to lze tvrdit — se vznikem zemědělsko-dobytkářského ekonomického modelu, resp. s celým systémem jeho projevů a příznaků. Zvíře modeloval pravěký člověk arci již v hloubi paleolitu, avšak nádoby zvířecí podoby byl schopen ztvárnit z příčin technologických i ideových teprve v rámci projevů neolitické hospodářské revoluce. Pojem nádoby — schránky určitého tekutého nebo pevného obsahu v paleolitu v podstatě znám nebyl; nebylo ještě ani natolik vyvinutých forem společenského vědomí, zejména jejich vnějších projevů, které by si vznik takových předmětů vynutily. Teprve neolit měl přinést posun v oblasti prvotních forem společenské nadstavby a inovaci v projevech prvotního přírodního náboženství. Idea vzniku ZN, objevivší se v neolitu, přetrvala pak celé věky, její účel i tvar podléhal formálním proměnám a její smysl přebíral vždy následný a další nadstavbový komplex až po křesťanství včetně.

Výskyt theriomorfik lze dokumentovat v areálech všech základních světových center zemědělsko-dobytkářské civilizace, zvláště pak v oblasti Předního Východu a v jižní Americe.

V oblasti Přední Asie se objeví plastické zpodobení zvířat již v raně neolitických civilizacích (natúfien), kde evidentně navazuje na mladopaleolitické tradice a má týž votivní význam.⁴⁴ V následujícím vývoji se vedle volných plastik objeví zejména nástěnná zobrazení zvířat a celých scén. V souladu s novým vztahem člověka k přírodě se vedle lovné fauny zpodobují častěji i zvířata domestikovaná, zvláště skot a ovce (beran), ve zcela konkrétní rituální funkci

se objeví i pták, škorpión, had, lev, leopard atd. Rohatý skot se objevuje jako typické religioz ní zvíře počínaje halávskou kulturou.⁴⁵ Od doby kultury urucké jsou kromě zvířecích plastik, nástěnných maleb, soch, keramografie hojně známy i kultovní nádoby, pečete a reliéfní zobrazení zvířat na nádobách, příp. i na architektuře. Obraz zvířete nebo zvířecí hlavy se stal jedním z důležitých znaků obrázkového předoasijského písma.

Vlastní ZN se na Předním Východě objeví již v časně keramických civilizacích, např. v VI. vrstvě v Hacilar,⁴⁶ a od té doby se udržují plynule, ať v provedení v keramice nebo v kameni.⁴⁷ Často mají vzhled rohatého skotu, resp. býka, ale zpodobení tohoto zvířete není výlučné; v úvahu přichází i beran, pták aj. Jak ukázaly nové výzkumy v primárních centrech předoasijské neolitické civilizace, je třeba hledat původ nádob zvířecí podoby spíše v horských oblastech, nejpravděpodobněji v Anatolii. Do Mezopotámie se dostaly asi až později v souvislosti s přesunem vývojových center do úrodných nížin meziřící.

Použití ZN v kultovním rituálu dokazuje pečeť z doby urucké kultury, na níž lidská postava (kněz?) zvedá ZN v rukách do výše nad nádoby s naturalními obětinami, na kterou upozornila již E. Pleslová.⁴⁸

Znalost ZN se šíří spolu s keramickým neolitem na Balkán. ZN jsou poměrně početně zastoupeny v Tróji (od vrstvy Trója II i v podobě asků),⁴⁹ postupují hypotetickými cestami do Bulharska a Řecka, známy jsou v neolitických civilizacích Rumunska a Jugoslávie, posléze se dostávají do Karpatského bazénu⁵⁰ a dospívají — patrně již v průběhu II. stupně kultury s lineární keramikou — i do střední Evropy.⁵¹ Jejich počet vzrůstá zvláště s přílivem nové neolitické vlny — lengyelského proudu; to se projevuje jak v klasických lengyelských skupinách Maďarska, Slovenska, Dolního Rakouska a Moravy, tak v lengyeloidních civilizacích lineárního a vypíchaného základu v Čechách, Slezsku, Polsku a středním, příp. i jižním Německu. Ve střední Evropě je nápadná reflexe domestikovaných živočišných druhů (ovce, koza, skot, prase domácí), záhy se objeví i ptáci. Ústup od reality provedení, příp. nedostatečné výrazové schopnosti výrobce způsobují záhy směšování prvků různých zvířat, nebo i znaků lidských a zvířecích na jediném exempláři. Záhy se projevuje i silná stylizace ZN, vedoucí až k nepochopení původní myšlenky.

⁴⁴ H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte II*, München 1968, 371, tab. 102 : D; *týž*, *Geschichte der Steinzeit*, München 1974, 313 ad., tab. 20.

⁴⁵ *Týž*, *Handbuch II*, 373.

⁴⁶ *Týž*, *Handbuch II*, 374, tab. 125: 19, 20.

⁴⁷ *Týž*, *Handbuch II*, 374, tab. 100: 12, 13, 88: 17, 90: 14.

⁴⁸ E. Pleslová, op. cit., 303; H. Müller-Karpe, *Handbuch II*, 374, tab. 90: 17; *týž*, *Geschichte der Steinzeit*, tab. 14: 1.

⁴⁹ H. Schliemann, *Ilios*, Leipzig 1881, 332, 421, 625; E. Pleslová, op. cit., 303; H. Müller-Karpe, *Handbuch III*, tab. 330–331, 335.

⁵⁰ G. I. Georgiev, *Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien)*, Sb. L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha 1961, 89 ad.; H. Vajsová, *Stand der Jungsteinzeitforschung in Bulgarien*, SIA XIV/1, 1966, 17; A. Radunčeva, *Doistoričeskoje iskusstvo v Bolgarii*, Sofia (rok vydání neudán), obr. 112–114 a přísl. text; E. Dumitrescu, *Arta culturii Cucuteni*, București 1979, 72 ad., obr. 187; J. Makkay, *Data illustrating the southern Connections of prehistorical Animal Plastic Art in Hungary*, AÉ 86/1, 1959, 123–138; H. Müller-Karpe, *Handbuch II*, tab. 136: 17; 144: 20, 30, 32, 33; 148: 5, 44, 48; 149: B2, C; 155: D10; 159: A1; 179: D, E aj.

⁵¹ B. Novotný, OP XIV/1, 1950, 171; N. Mašek, AR X, 1958, 726; E. Pleslová, op. cit., 296; J. Pavúk, *Ältere Linearkeramik in der Slowakei*, SIA XXVIII/1, 1980, 10, 45.

V amerických střediscích raného zemědělského života lze najít obdobné, i když většinou mladší doklady vztahu ZN a zemědělské vývojové fáze. V předkolumbovské Americe vystupují theriomorfika nejčastěji ve vyspělých kulturách jihu, zvl. na území dnešního Peru, a to již od doby chavínské kultury (cca 1 000 př. n. l.); jejich výroba a užívání vrcholí v době kultury Mochica (cca 400—900, resp. 500—1 000 n. l.) na severním pobřeží Peru. ZN jsou tu kamenné i terakotové, často skvostně malované. Mochická keramika byla vůbec na vysoké profesionální úrovni a podle mínění specialistů tvoří nejdokonalejší sortiment tohoto materiálu z celé staré Ameriky. ZN bývají modelovány velmi realisticky (tab. XII: 4—6). Ze zvířecích druhů lze identifikovat faunu divokou (jaguár, puma, jelen), postupně však narůstá zastoupení domestikovaných zvířat (lama, morče, opice), hojný je i vodní pták (obr. 18: 1), či pták vůbec, zvláště papoušek (tab. XII: 4). Pověstné portrétní láhve Mochiců, opatřené dutým polokruhovitým držadlem s vertikálně nasazenou výlevkou (obr. 18), se odlišují od původních prostších zoomorfních nádob a lze v nich spatřovat místní doklad virtuózní keramické techniky.

Souvislost ZN s domestikací zvířat lze na americké pevnině ilustrovat na kuriózním případě zdomácnění morčete a výskytu nádoby v podobě tohoto zvířátka (obr. 18: 2). Morče ochočili Indiáni v oblasti středních And, snad v pánvi Titicaca, z pohnutek ani ne tak ekonomických jako spíše sociálních;⁵² stalo se tak již mezi léty 750—500 př. n. l., v horských oblastech snad již o několik století dříve, avšak ne v předzemědělské fázi vývoje indiánských kmenů. Morče pak mělo sehrát nikoli podřadnou roli v oblasti náboženské (používání masa morčat ze sakrální důvodů, obětování stovek morčat bohům, věštění budoucnosti z vnitřností morčat), jak svědčí i předkolumbovské mumie morčat.⁵³ Záhy po ochočení se objeví také ZN v podobě morčete, ztvárněná navíc s příslovečnou schopností pro vystižení předlohy jednoduchou zkratkou. Uvedená fakta nejsou bez významu ani pro obecnou interpretaci ZN.

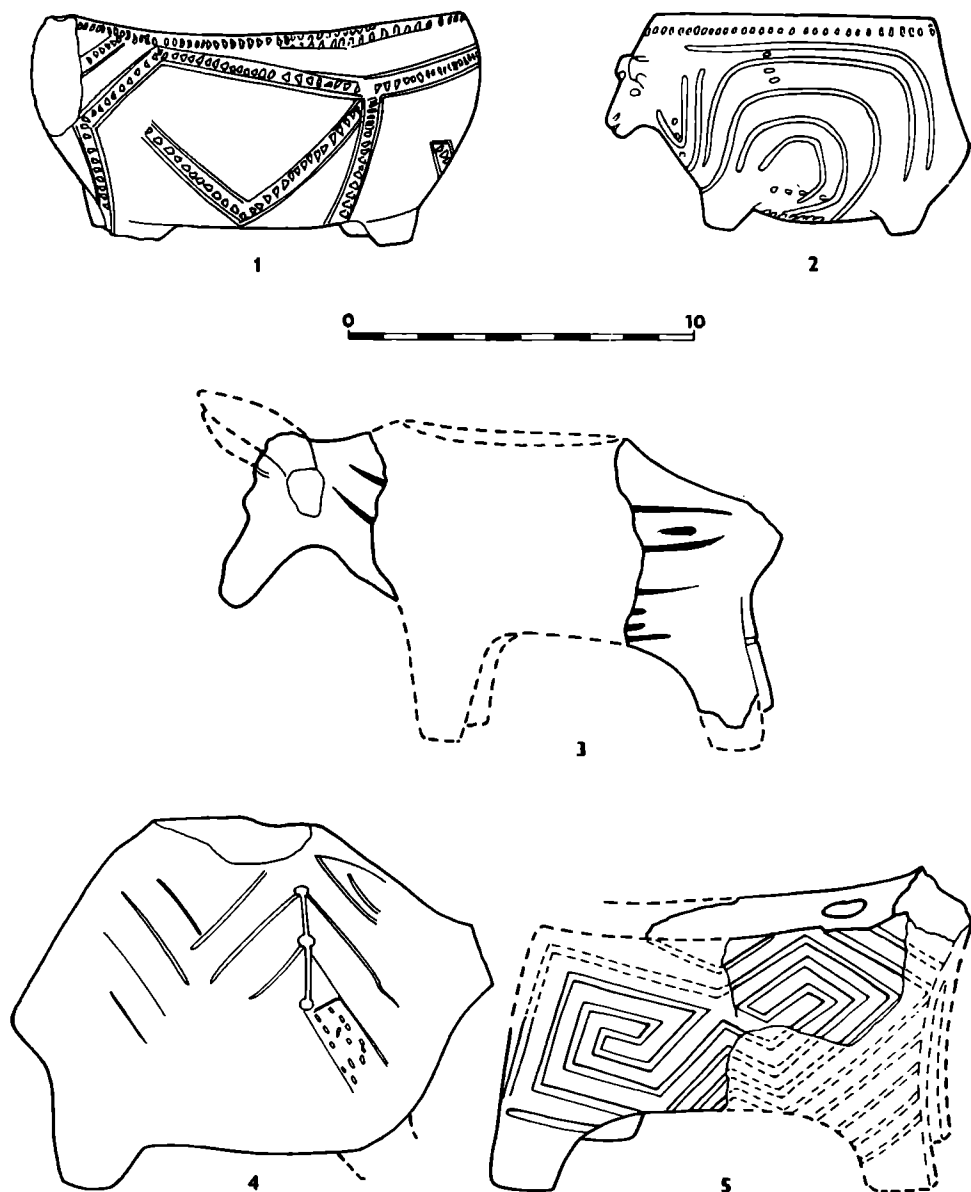
Na tradicích mochických animálií vznikaly v jižní Americe nové ZN kultury Chimú (1 100—1 300 n. l.) a incké kultury Kečua (1 300—1 500 n. l.), které plnily, stejně jako ony starší, funkci kultovních schránek. Ještě z pozdního období Inků (15., 16. stol. n. l.) je známo velké množství kamenných nádob v podobě lamy.⁵⁴ Také středoameričtí Aztékové vyráběli ještě v pozdní době své samostatnosti, i těsně po její ztrátě, umělecky náročné obsidiánové ZN, např. v podobě opice.⁵⁵

⁵² B. Gunda, Die Domenstikation des *Cavia porcellus* (Meerschweinchens), *Ethnographia* LXXX/4, 1969, 502 ad.

⁵³ *Týž*, op. cit., 502.

⁵⁴ J. A. Mason, *The Ancient Civilisation of Peru*, Maryland 1964, passim; V. I. Guljajev, *Amerika i starýj svet v dokolumbovu epochu*, Moskva 1968, 27 ad.; C. A. Burland, *Amerika před Kolumbem*, Praha 1975, passim; W. H. Prescott, *Dějiny dobytí Peru*, Praha 1980, passim; M. Stingl, *Uctívači hvězd. Po stopách ztracených peruánských říší*, Praha 1980, passim.

⁵⁵ C. A. Burland, op. cit., obr. 113.

Obr. 1. ZN lidu s lineární keramikou. 1 — Endorf, NDR; 2 — Hienheim, NSR; 3 — Halle-Trotha, NDR; 4 — Ervěnice, ČSSR; 5 — Biňa, ČSSR. (Kresba TS FF UJEP, M. Bálek, podle D. Kaufmanna, H. Behrense, N. Maška a J. Pavúka.)

4. VÝSKYT ZOOMORFNÍ KERAMIKY V PRAVĚKU

Zastoupení ZN v jednotlivých kulturách střední Evropy

Nejstarší středoevropské ZN pocházejí ze staršího neolitu, z doby kultury s lineární keramikou (LnK). Jde o „zoomorfní oltář“ ze sídliště v Bíni, okr. Nové Zámky (obr. 1: 5), datovaný J. Pavúkem do fáze Biňa LnK⁵⁶ a považovaný J. Paulíkem za „nosnou zoomorfní část dvojdielné plastiky“.⁵⁷ Tento exemplář navazuje na vnitrokarpatké a balkánské tvary staroneolitických kultovních „oltářků“; vlastní ZN té doby jsou známy z maďarského Zadunají a jejich výskyt lze očekávat i ve středním Naddunají, jak ukazuje nožka ZN z Obermixonitz z Dolního Rakouska, datovaná do fáze notové výzdoby LnK,⁵⁸ torzo ZN z Radimi, okr. Kolín, v Čechách a některé další drobné zlomky theriomorfik ze Slovenska, Moravy a Rakouska.⁵⁹ Jediný celistvější exemplář LnK z českých zemí však dosud pochází ze sídliště u Ervěnic na Mostecku (obr. 1: 4); je datován do III. stupně LnK obecného třídění.⁶⁰ Ze středního Německa zasluží pozornosti rekonstruovaná ZN s hlavou rohatého skotu z Halle-Trotha (resp. Groß-Örner) (obr. 1: 3) a vaničkovitá nádobka na čtyřech nožkách a s odlomenou zvířecí hlavou z Endorf (obr. 1: 1).⁶¹ Z jižního Německa pak je třeba připomenout zadní část čtyřnohé ZN s naznačeným samčím pohlavím z Herkheim, která sehrála svoji roli ve vývoji názorů na pravěká theriomorfika díky stati W. Dehna,⁶² dále stylizovanou nádobku z Bergheim, o níž E. Pleslová konstatovala, že se vymyká pojetí ZN starého neolitu⁶³ (patří do mladšího neolitu?), a posléze krásný exemplář z Hienheim (obr. 1: 2).⁶⁴

Uvedené středoevropské exempláře ZN reprezentují dosah myšlenkové sféry předoasijsko-balkánského neolitu v nitru kontinentu; evropský sever a západ zatím zůstávají v tomto směru nedotčeny. Centrem výskytu ZN je Podunají, nelze však pominout ani středoněmecké rozvodí labsko-sálské. Pokud lze soudit jsou ZN staršího neolitu koncipovány dosti naturalisticky, mají pří-

⁵⁶ J. Pavúk, S1A XXVIII/1, 1980, 10, 45, obr. 14: 2a, b.

⁵⁷ J. Paulík, Praveké umenie, 202.

⁵⁸ H. Maurer, Neue Funde aus der Urzeit, Horner Blaetter zur Vorgeschichte 1, 1979, seš. 2, 10 s obr.

⁵⁹ F. Dvořák, Pravěk Kolínska, Kolín 1936, 20; B. Novotný, Slovensko v mladšej dobe kamennej, 12, tab. XXIV—XXVI; K. Marešová, Neolitická plastika na Moravě, ČMMB LVI, 1971, 65—66, tab. II; E. Lenneis, Anthropomorphe und zoomorphe Motive auf Gefäßen der Linearkeramik im Raume Niederösterreich und Burgenland, Pittioni-Festschrift, Wien 1976, 238—241.

⁶⁰ N. Mašek, AR X, 1958, 708, 725—726.

⁶¹ V. Toepfer, Ein bandkeramisches Tiergefäß aus Halle-Trotha, AuF 2, 1957, 219—223; H. Behrens, Die Jungsteinzeit, 223, obr. 90: c, c₁; D. Kaufmann, Linienbandkeramisches Kultgegenstände aus dem Elbe-Saale-Gebiet, JfMV 60, 1976, 71 ad., obr. 6: c, srov. též obr. 7: c; týž, Ein zoomorphes Gefäß der jüngeren Linienbandkeramik von Endorf, Kr. Hettstedt, AuF 21, 1976, 226 ad., obr. 1: a—c; W. Baumann (Neufunde figürlicher Darstellungen der Bandkeramik aus Sachsen, JfMV 60, 1976, 97, 99, obr. 1b) publikuje důležité torzo ZN s otvorem v zahrocené zadní části z Kmhlen v Sasku, které ukazuje na výskyt ZN s výlevkou již v neolitu.

⁶² W. Dehn, Germania 28, 1944—50, 1—5, obr. 1, 2; W. Dehn—E. Sangmeister, Die Steinzeit im Ries, Kallmünz/Opf. 1954, 21, obr. 1.

⁶³ W. Buttler, Der donauländische und der westische Kulturkreis der jüngeren Steinzeit, Berlin—Leipzig 1938, tab. V: 15; E. Pleslová, op. cit., 298.

⁶⁴ P. J. R. Modderman, Neue Ausgrabungen in Bayern, München 1970, 8—9; D. Kaufmann, AuF 21, 1976, 228, obr. 1: d.

slušnou výzdobu a také technologicky se nevymykají běžné keramice LnK. Nálezové okolnosti jsou vesměs málo hodnotné. Většina exemplářů pochází z náhodných nálezů, příp. ze sídlišť bez nálezových celků; z hrobů dosud známých nejsou.

V kultuře s LnK existuje velké množství ZN v širším slova smyslu (skupina γ). Jde zejména o keramiku se zoomorfními výčnělky ve tvaru hlavy, příp. i o zvířecí nohy.⁶⁵ Stejně tak i volná zvířecí plastika je poměrně početná a svým rozsahem překračuje areál rozšíření ZN všemy směry.

V kultuře s vypíchanou keramikou (VK) se ZN koncentrují v jejím severozápadním centru (severní Čechy, střední Německo). V jihovýchodních areálech (východní Čechy, Morava, Dolní Rakousko) se zatím neobjevily. K vyslovení myšlenky o závislosti výskytu ZN ve VK na lengyelských vlivech by bylo třeba nejprve vyjasnit otázky chronologické, což by vyžadovalo příliš mnoho místa; kromě toho opět nálezové okolnosti většinou příliš k přesvědčivému datování theriomorfik VK nepřispívají. Předběžně však lze předpokládat, že většina předmětných exemplářů není starší III.—IV. fáze VK podle třídění M. Zápotocké.⁶⁶ V takovém případě by lengyelský vliv při vzniku zoomorfik VK byl chronologicky možný. Vyloučit možnost lokální posloupnosti ZN staršího a středního neolitu a tedy znik ZN ve VK bez vlivů z Moravy ale v žádném případě nelze.⁶⁷

Z exemplářů ZN kultury s VK putá nejvíce pozornosti nádobka z Rybňan (dnes Zálužice-Rybňany, okr. Louny) (obr. 2: 2). Jde o starší nález,⁶⁸ chovaný dnes v muzeu v Teplicích (rozměry doplněného exempláře: 239 × 148 mm, $\varnothing$ oválného ústí 118 × 71 mm). Realisticky modelovaná hlava nádobky připomíná nejvíce hlavu skotu (býka?). Výzdobu tvoří pruhy obdélných vpichů; technika vpichu, tvar vpichů i systém výzdoby však jsou pro VK netypické. E. Neustupný uvažoval v této souvislosti o možnosti eneolitického datování exempláře a M. Zápotocká je přesvědčena o rössenském charakteru jeho výzdoby.⁶⁹ J. Waldhauser a I. Rada jsou naproti tomu toho mínění, že jde o falsum, podobné jiným známým padělkům ze Žatecka.⁷⁰ V žádném případě však nelze za falsum považovat torzo ZN z Litoměřic (obr. 2: 6),⁷¹ jehož hlava (byť s ulomenými rohy) opět připomíná skot. Sem se dále řadí známá hlavička „býka“ z Černého Vola u Roztok a další torza ZN z Kolína a Soběrazi.⁷² Další plastické theriomorfí projevy pocházejí z Kolína, Libkovic, Litoměřic a Skřivan,⁷³ v těchto případech však jde nejspíše o prosté zvířecí figurky.

⁶⁵ K. Marešová, op. cit., 65—66, tab. II; R. Pleiner (ed.), *Pravěké dějiny Čech*, Praha 1978 (dále jen PDC), tab. 4; D. Kaufmann, *JfMV* 60, 1976, 71—78, přísl. obr.

⁶⁶ M. Steklá, *Třídění vypíchané keramiky*, AR XI, 1959, 211—260.

⁶⁷ E. Pleslová, op. cit., 297.

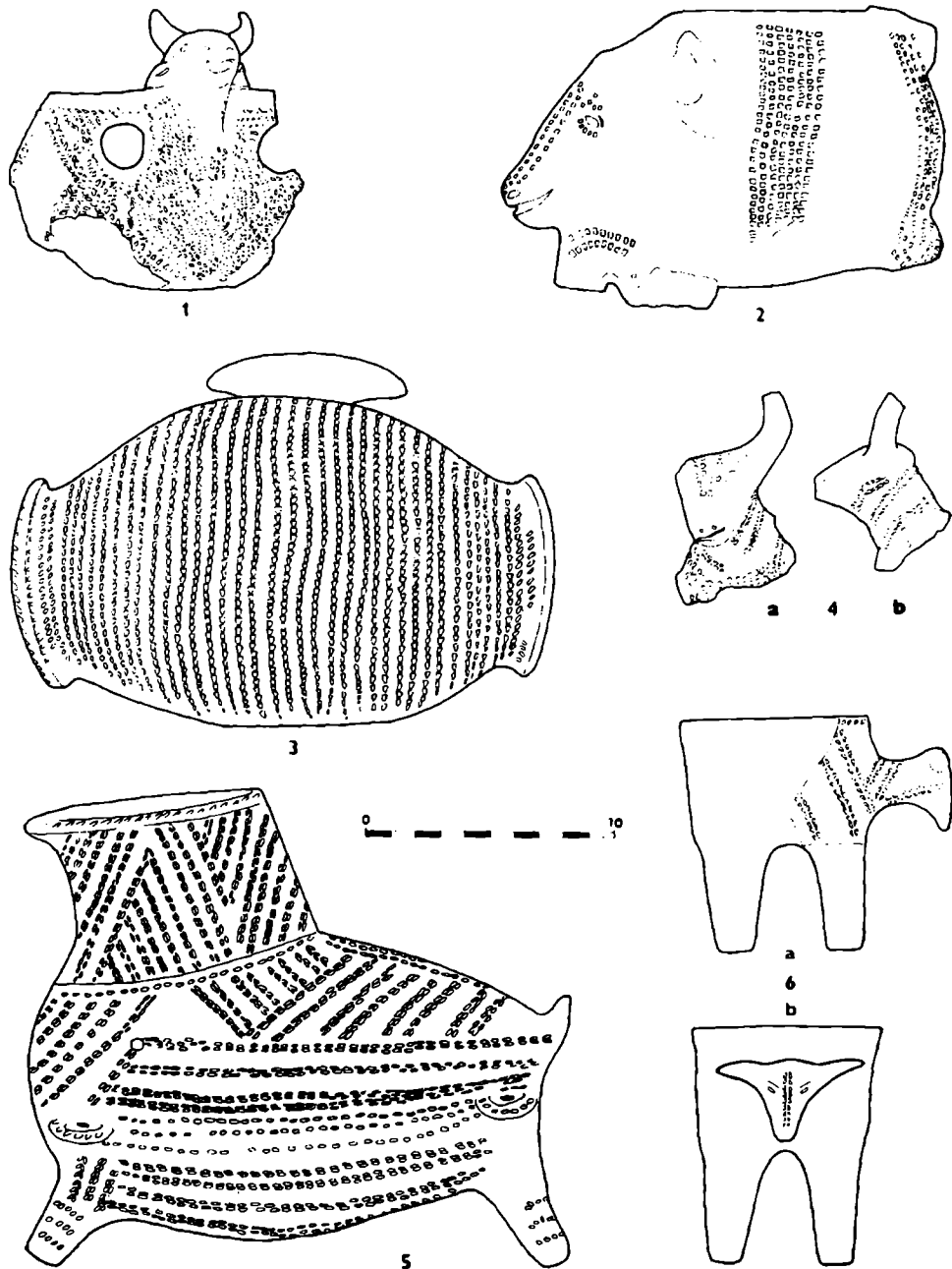
⁶⁸ R. R. Weinzierl, *Mannus* I, 1909, 189—191, obr. 1a, b; J. Schránil, *Die Vorgesichte Böhmens und Mährens*, Berlin—Leipzig 1928, tab. IV: 6; J. Hoffmann, *Sudeta* NF 2, 1941/42, 9, tab. 2; Blok o pravěkém umění, Brno 1949, 241, obr. dole.

⁶⁹ E. Neustupný, *AUC* 1960, 47, pozn. 1; osobní sdělení PhDr. M. Zápotocké, ČSc.

⁷⁰ Pisemné sdělení PhDr. J. Waldhausera ze 12. 2. 1981, jemuž děkuji za laskavé informace o nálezu a jeho současném uložení.

⁷¹ J. Kern, *Jungsteinzeitliche Plastik und Graphik Nordwestböhmens*, *Sudeta* VII, 1931, 7—8, obr. 1—3; J. Filip, *Pravěké Československo*, Praha 1948, tab. 6: 5.

⁷² A. Stocký, *Pravěk země české I*, Praha 1926, 70, tab. XLVI: 5a, b, XXXIX: 11; J. Böhm, *Kronika*, tab. 13 : 1; R. Pleiner (ed.), PDC, 230, obr. 55 : 2; E. Pleslová, op. cit., 297, pozn. 16.

Obr. 2. Zoomorfika lidu s vypíchanou keramikou. 1 — Pouchov, ČSSR; 2 — Zálužice-Rybňany, ČSSR; 3 — Sargstedt, NDR; 4 — Černý Vůl u Roztok, ČSSR; 5 — Dobře, PLR; 6 — Litoměřice, ČSSR. (Kresba TS FF UJEP, M. Bálek, podle J. Hoffmanna, R. R. Weinzierla, F. Niqueta, A. Stockého, K. Jażdżewského a J. Kerna.)

Ze Saska pochází nejúplnější exemplář ZN ze Zauschwitz, Kr. Borna, jehož částečně stylizovaná hlava představuje spíše berana než skot.⁷⁴ Další torza z Leippen a Biermenitz⁷⁵ bývají považována také za části ZN; v obou případech jde o rohaté hlavy, u tvaru z Leippen bezpochyby o hlavu berana.⁷⁶

Nakonec nelze pominout značně stylizovaný zdobený exemplář z polské lokality Dobre, woj. wrocławské, patřící polské lengyeloidní variantě VK, zachováající ještě celkové proporce a tvary zvířecího těla (nožky, ocas; hlava chybí; obr. 2: 5)⁷⁷ a pak cívkovitou závěsnou nádobku s pokličkou ze Sargstedt, Kr. Halberstadt, z prostředí rössenské kultury.⁷⁸ Tato nádobka (obr. 2: 3) náleží skupině β ZN a do rámce našeho tématu ji lze zařadit jen volně.

Také v kultuře s VK lze nalézt řadu nádob s volně přiřazenými zoomorfními znaky (skupina γ). Nejkrásnějším exemplářem asi byla nádoba z Pouchova, okr. Hradec Králové, s naturalisticky provedenou hlavou býka při okraji (obr. 2: 1).⁷⁹ Objeví se i volná plastika. Jak poukázala již E. Pleslová lze u plastik VK pozorovat věrněji modelované zvířecí hlavy,⁸⁰ což je na druhé straně vyváženo existencí zcela stylizovaných exemplářů.

Starší ZN lengyelského okruhu jsou současné a snad i geneticky příbuzné s exempláři VK; měly by mít tedy k nim blízko i po stránce tématické a výtvarné. Vcelku však se zdá, že jsou poněkud jiného rodu. Také jejich nepoměrně častější výskyt dává tušit nové ideové zdroje.

Nejdokonalejší provedení ZN lengyelského okruhu reprezentují obě nádoby z Abrahámu, okr. Galanta (obr. 4: 1, 5), náležející lužianské skupině, a literárně již mnohokrát zpracované.⁸¹ Pojetím spodku břicha a nožek (zvláště u menší z nádobek), i přítomností vysoké nálevky na hřbetě navazují na zadunajské lengyelské exempláře (např. Zengövárkony);⁸² J. Vladár upozornil v této souvislosti na ZN z Tiszacseg, kterou považuje za pravzor exemplářů z Abrahámu.⁸³ Napojení nálevky na tělo zvířete je ve středoevropském pro-

⁷³ A. Stocký, op. cit., 70, tab. XXXIX: 12–14, XXXVIII: 25; J. Böhm, ČVMSO XLIII 1930, 76, pozn. 11, 12; J. Kern, Sudeta VII, 1931, 9–10, obr. 4, 5.

⁷⁴ H. Müller-Karpe, Handbuch II, 506, tab. 223: 20.

⁷⁵ W. Coblenz, AufzSB 5, 1956, 271, obr. 46, 47.

⁷⁶ Týž, op. cit., 211; E. Pleslová, op. cit., 298.

⁷⁷ K. Jażdżewski, ZOW XI–XIII, 1936–38, 7 ad.; T. Wiślański (ed.), The Neolithic in Poland, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, tab. II, vlevo dole; Sborník Prahistoria ziom polskich II, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1979, 97, obr. 36: 2.

⁷⁸ W. Buttler, op. cit., tab. 10 : 12; F. Niquet, Die Rössener Kultur in Mitteldeutschland, JfMV 26, 1937, 14, 106, tab. IX : 2; B. Novotný, OP XIV/1, 1950, 242–243, pozn. 244.

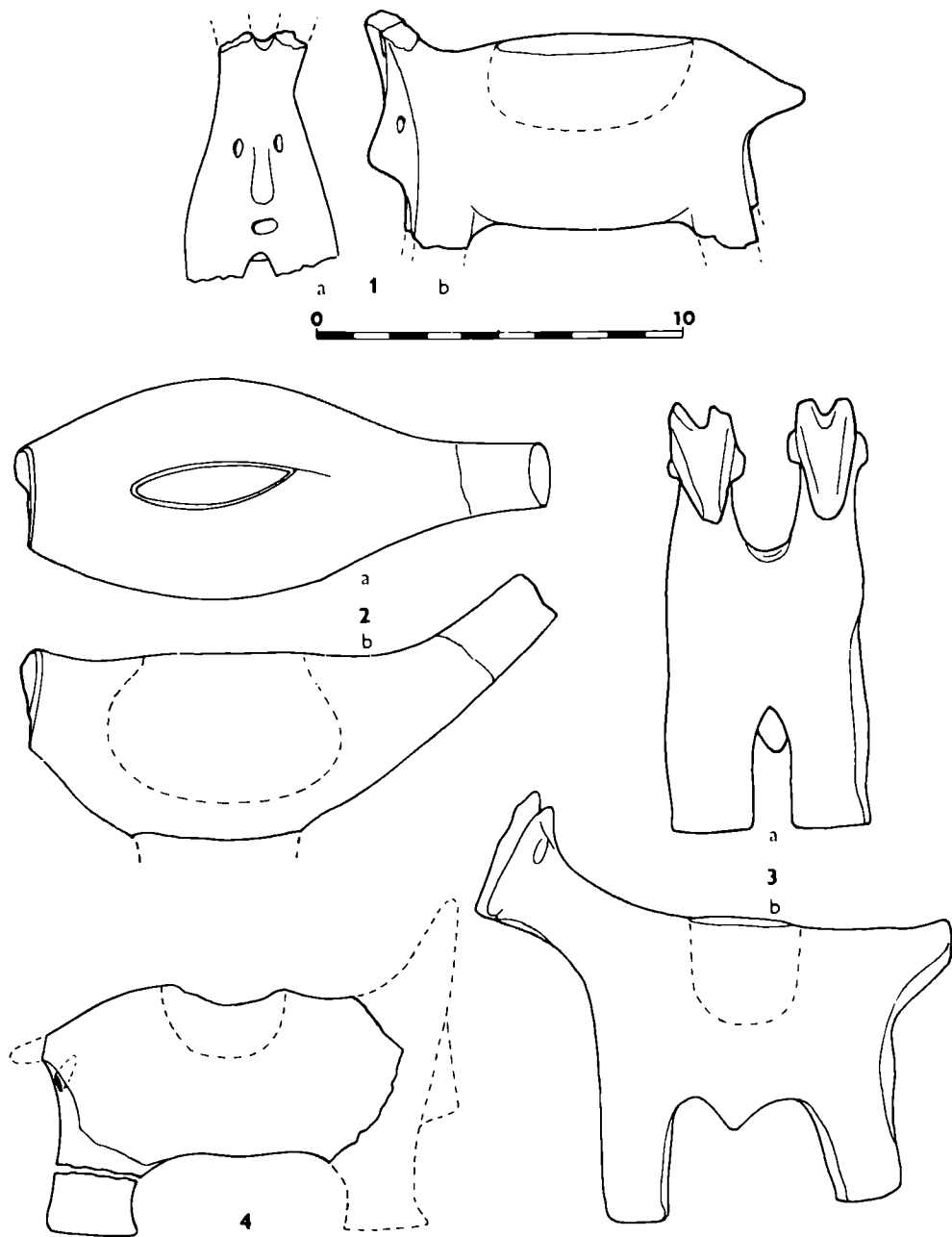
⁷⁹ J. Hoffmann, Sudeta NF 2, 1941/42, 7, tab. 1. -- Důležitý je také fragment pohárku s aplikací naturalistické býčí hlavy ze Zauschwitz, Kr. Borna (Sasko), publikovaný W. Baumannem (JfMV 60, 1976, 102, obr. 5, 6a, b).

⁸⁰ E. Pleslová, op. cit., 298.

⁸¹ I. Krička, op. cit., 10, obr. 2; K. Willvonseiler, WPZ 28, 1941, 38 ad., obr. 1–4; B. Novotný, Slovensko, 23, tab. XXX: 1, 2; týž, Lužianska skupina, 75 obr. 9: 1, tab. XLII: 1, XLIII: 1, 2; Sb. Slovensko v mladšej dobe kamennej, Pravek Slovenska II, Bratislava 1970, 118–119, obr. 16, tab. XXXVII; J. Vladár, Praveká plastika, 36, 42–43, 44–45, 120, obr. 19–23; J. Paulík, Praveké unenie, 30, 202, obr. 56.

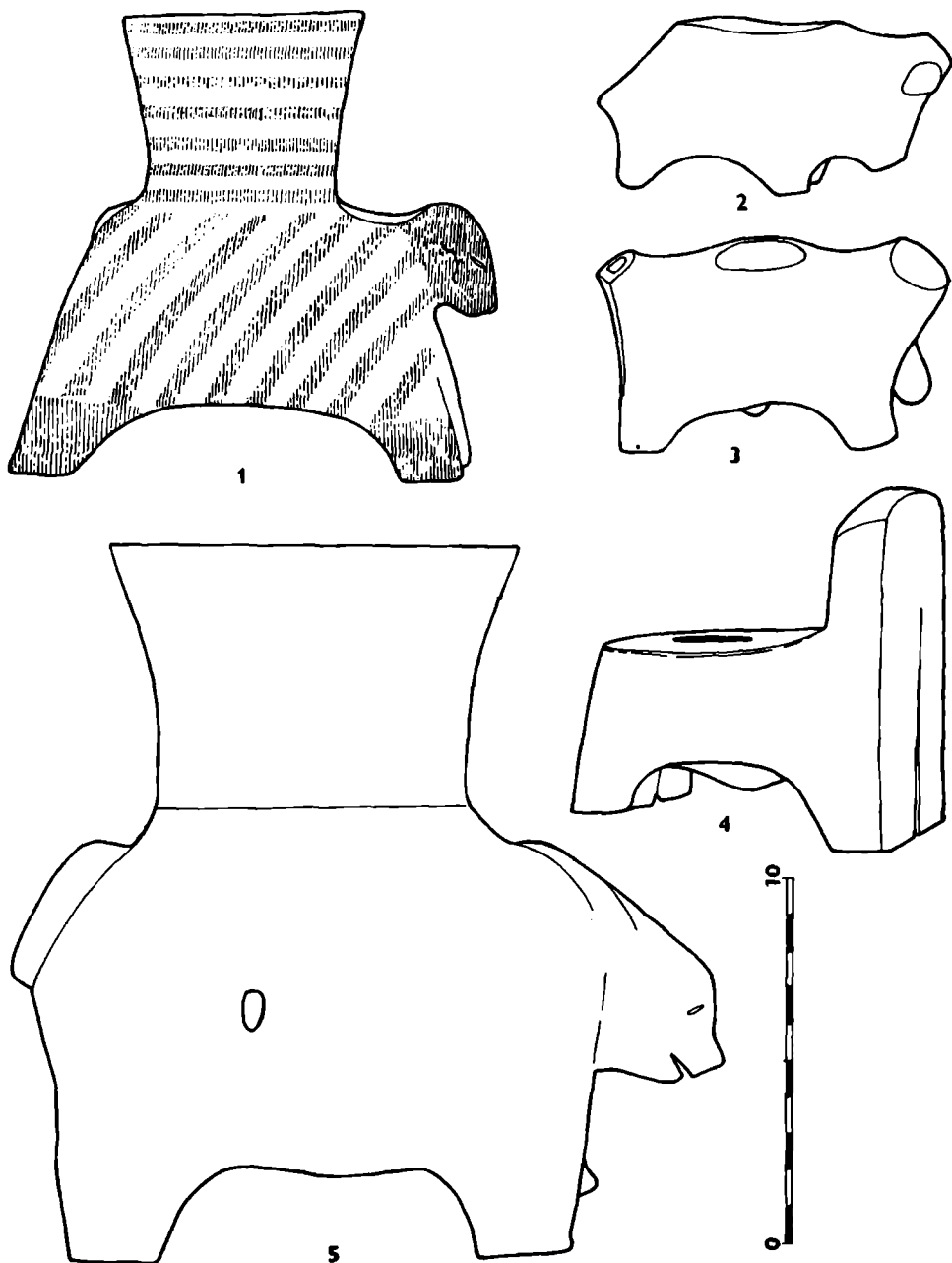
⁸² J. Dombay, Die Siedlung und das Grüberfeld in Zengövárkony, Budapest 1960, 118, tab. LX, CX; srov. též torzo ZN z jány IV/3 na sídlišti v Aszód-Papi földek (N. Kalicz, Einigo Probleme der Lengyel-Kultur in Ungarn, Štud. zvesti 17, 1969, 184, obr. 4: 7).

⁸³ J. Vladár, Praveká plastika, 36.

Obr. 3. ZN lidu s moravskou malovanou keramikou. 1 — Jaroměřice n/R; 2 — Střelice, okr. Znojmo; 3 — Postoupky-Hradisko; 4 — Lesůňky. (Kresba TS FF UJEP, M. Bálek.)

Obr. 4. ZN lengyelské kultury ze Slovenska. 1,5 – Abrahám; 2 – Brodzany; 3 – Želiezovce; 4 – Komjatice. (Kresba TS FF ÚJEP, M. Bálek, podle B. Novotného, J. Vladára a J. Paulíka.)

středí novým prvkem, který se tu plně uplatnil až daleko později. Exemplář ze Santovky s hlavou stylizovanou ve tvaru zoomorfních výčelnků moravské malované keramiky (MMK)⁸⁴ je naopak koncipován ještě bez nálevky a svým až kubistickým pojetím připomíná poněkud moravský nále z Postoupek-Hradiska (obr. 3: 3). Z kultury s MMK jsou pak dále známy dva velmi vzájemně si podobné exempláře z Jaroměřic n/R a Lesůňek (obr. 3: 1, 4), z Maršovic (tab. II: 1) a ornitomorfní nádobka ze Střelice (obr. 3: 2); také další čtyři fragmenty ZN pocházejí vesměs ještě ze staršího stupně kultury s MMK.⁸⁵

Z mladolengyelského horizontu jmenuji především jednoduše modelované drobné ZN z Brodzan (fáze Brodzany—Nitra) a Želiezovců (obr. 4: 2, 3);⁸⁶ kulturně neurčitelná je ZN s excentricky položeným ústím ze Zvolena,⁸⁷ ale není vyloučeno, že náleží také této době. Stylizovaná kubistická nádobka z Komjatic (fáze Topoľčany—Szob) (obr. 4: 4) opět nápadně připomíná moravský tvar z Postoupek-Hradiska, místo hlavy zvířete má však pouhý sloupčový nástavec.⁸⁸

V českých zemích jsou pak theriomorfika zastoupena až v epilengyelských skupinách, především v jordanovské kultuře. Na prvním místě stojí stylizovaná ovoidní nádobka na čtyřech nožkách z hrobu z Kolína (obr. 5: 6, tab. IV).⁸⁹ Ostatní doklady jsou jen z běžných nádob s volně přiřazenými zoomorfními znaky, v tomto případě hlavně z vaničkovitých nádob; z moravského prostředí (jordanovská kultura?) pochází dosud málo známá část vaničky se stylizovaným zoomorfním držadlem z Dřevohostic, okr. Přerov (obr. 5: 4).⁹⁰

Dále k severu a severozápadu se lengyelské ZN nedostaly, není-li tu ovšem projevem lengyelského vlivu existence výše zmíněných ZN kultury s VK. ZN se však objeví v západním prostoru tripolské kultury.⁹¹

Ve středoevropském lengyelském areálu se dále vyskytnou hojně ZN skupiny

⁸⁴ Laskavé sdělení *PhDr. V. Pavíkové, CSc.*, za něž upřímně děkuji.

⁸⁵ *P. Košťáček*, Archeologický výzkum sídliště s moravskou malovanou keramikou u Jaroměřic nad Rokytnou, okr. Třebíč, PV AÚB 1973, Brno 1974, 19, tab. 13; *týž*, Neolitické sídliště s malovanou keramikou u Jaroměřic n. R., Studie AÚB VII/1, Praha 1979, 38, tab. 15: 18; *J. Kovárník*, Neolitické sídliště Lesůňky II, okr. Třebíč, SPFFBU E 25, 1980, 281 ad., obr. 6: 4; *V. Podborský—E. Kazdová—P. Košťáček—Z. Weber*, Numerický kód, tab. 25: 8, 10a, b; *V. Podborský*, Zvířena (v tisku) — zde souhrnné údaje; — za postoupení exempláře z Maršovic děkuji *PhDr. I. Rakovskému* z AÚ ČSAV v Brně.

⁸⁶ *B. Novotný*, Slovensko, 31, tab. XXVI: 2; *J. Vladár*, Praveká plastika, 52, 53, 121 obr. 29; *J. Paulík*, Praveké umění, 80, 203, obr. 74, 78.

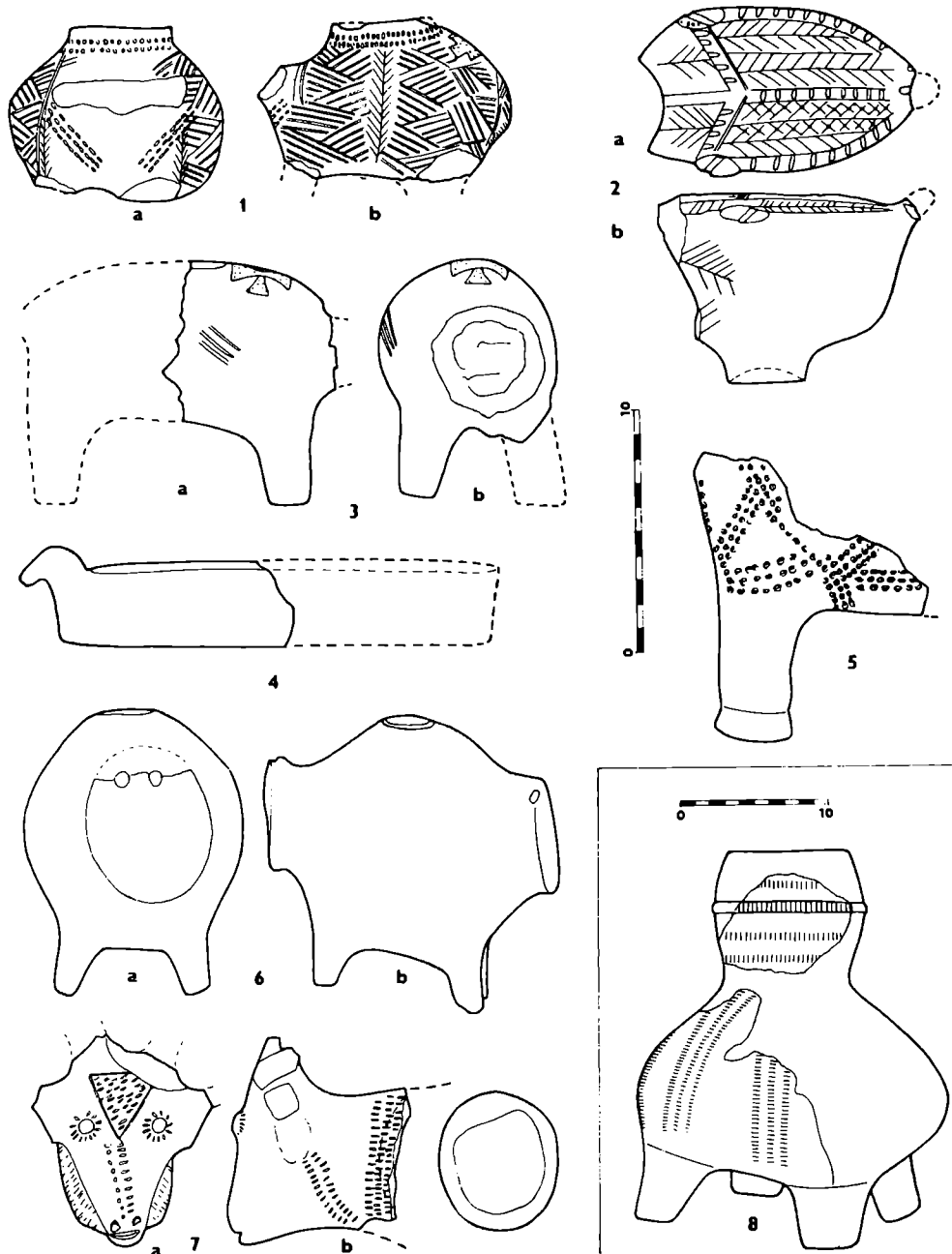
⁸⁷ *J. Paulík*, op. cit., 31, 203, obr. 70.

⁸⁸ *J. Vladár*, Praveká plastika, 50, 51, 121, obr. 28.

⁸⁹ *A. Stocký*, Pravek I, 81, tab. LIX: 11; *B. Novotný*, OP XIV/1, 1950, 241—243, obr. 25; — *PhDr. Z. Sedláčkovi* z Regionálního muzea v Kolíně děkuji za sdělení podrobných údajů o ZN z Kolína a za ochotné zaslání fotografií.

⁹⁰ Nejznámější nálezy vaničkovitých nádob se zoomorfními držadly pocházejí z Kolína a Velešic (*A. Stocký*, Pravek I, 77, tab. LVI: 20, 21, LIX: 7; *B. Novotný*, OP XIV/1, 1950, 243, obr. 26: 1, 4; *R. Pleiner* (ed.), PDC, 214, obr. 48: 16. — Nález z Dřevohostic je uložen v MM v Brně pod inv. č. 43 083.

⁹¹ Již z rané fáze tripolské kultury pochází ZN v podobě ptáka na 4 nožkách (Luka Vrubleveckaja); další exempláře jsou z koszylowecké facie tripolské kultury z počátku pozdní etapy vývoje (Koszylowce, Šipenice), srov. *H. Cehak*, Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce, Światowit XIV, 1930—31 (1933), 208, tab. XIV: 1, 2; *Sb. Archologija Ukrainsoj RSR I*, Kiiw 1971, 158, obr. 43: 5, 180 ad., obr. 48: 10; *H. Müller-Karpe*, Handbuch II, tab. 294: 31.

Obr. 5. ZN českého eneolitu. 1 – Dubňany; 2 – Ohrozim-„Čubernice“; 3 – Libošovice-okolí; 4 – Dřevohostice; 5 – Čechovico-„Čechovsko“; 6 – Kolín; 7 – Jevišovice-„Starý Zámek“; 8 – Makotřasy. (Kresba TS FF UJEP, M. Bálek, podle M. Šmída, E. Neustupného, A. Stockého a E. Pleslové.)

γ, jakož i volná zoomorfní plastika. Nálezů je již značný počet, zvláště v prostředí kultury s MMK,⁹² takže nelze podávat jejich plný výčet. Jako typické uvedu pouze celistvé exempláře z Pohronského Ruskova ze Slovenska, známou vázu s kozlíky ze Střelice z Moravy a nejnovější zoomorfika z pohřebiště z Ploštiště n/L z Čech.⁹³

ZN lengyelského okruhu netvoří homogenní skupinu nálezů. Naopak tu shledáváme řadu protikladných znaků (nádobka s nálevkou X prosté exempláře bez nálevky; ZN realistického provedení X tvary stylizované). Obecně je možno pozorovat ústup od naturalistického provedení hlavy zvířete. Častá je stylizace hlav do trojúhelníkovitých protomů, zvláště v MMK, v některých případech se v provedení obličeje zvířete slučují znaky více živočišných druhů, příp. i znaky lidské tváře (tab. I, II: 2).⁹⁴ Nejde však patrně o záměrné ztvárnění fantastického tvora (démona, boha), spíše o nedokonalé výtvarné zvládnutí látky. Výzdoba ZN se nikterak nevymyká standartu lengyelské keramiky; snad jen na menší nádobce z Abrahámu by bylo možno šikmém červené pruhy na těle interpretovat jako symbol zúrodnňujícího deště.⁹⁵

Areál výskytu ZN mladšího neolitu se oproti starému neolitu příliš nezvětšil. Těžištěm výskytu je nyní výrazně střední Podunají, zvláště Slovensko a Morava. Dosah k zápasu není velký, zato se objevily ZN dále na severovýchod. Theriomorfika pocházejí opět většinou ze sídlišť, resp. z náhodných nálezů, výskyt v hrobě je výjimkou (Kolín).

V eneolitu jsou ZN zastoupeny početně v kultuře nálevkovitých pohárů (KNP), v českých zemích především ve fázi Jevišovice C₁—Ohrozim—Boleřáz. Podrobně o nich pojednala E. Pleslová, která také shledala všechny známé analogie ze zahraničí, zvláště z Polska.⁹⁶ Omezím se proto jen na nejstručnější údaje:

Ze tří v literatuře uváděných zvířecích hlaviček z Jevišovic-Starého Zámku, okr. Znojmo,⁹⁷ chci upozornit zejména na exemplář uložený v Moravském muzeu v Brně pod inv. č. C 3845 (381).⁹⁸ Jde o málo známý, ale velmi důležitý tvar býčí hlavy s magickým trojúhelníkem na čele (obr. 5: 7, tab. V), pocházející z Palliardiho výzkumu, patrně z vrstvy C₁ (označeno však pouze vrstvou C).

⁹² Podrobné zpracování zoomorfních výčelnků je podáno ve stati *V. Podborského*. Zvířena (v tisku); podobně je tomu v Dol. Rakousku, srov. např. *E. Ruttkay*, Beitrag zum Problem des Epi-Lengyel-Horizontes in Österreich, Pittioni-Festschrift 1976, 312 ad., obr. 6, 7.

⁹³ *B. Novotný*, Slovensko 37, tab. XLI: 3; *J. Vladár*, Praveká plastika 52, 57, 121, obr. 31; *J. Paulík*, Praveké umenie, 80, 203, obr. 75. — *F. Vildomec*, Ein jungsteinzeitliches Gefäß mit eingestochenen Menschengestalten und Tierplastiken von Strzelitz (Südmähren), WPZ 27, 1940, 1–6; *V. Podborský—E. Kazdová—P. Košťáček—Z. Weber*, Numerický kód, tab. 35: 11. — Písemné informace *PhDr. E. Fokolka* z Muzoa v Hradci Králové z 5. 2. 1981, za něž upřímně děkuji.

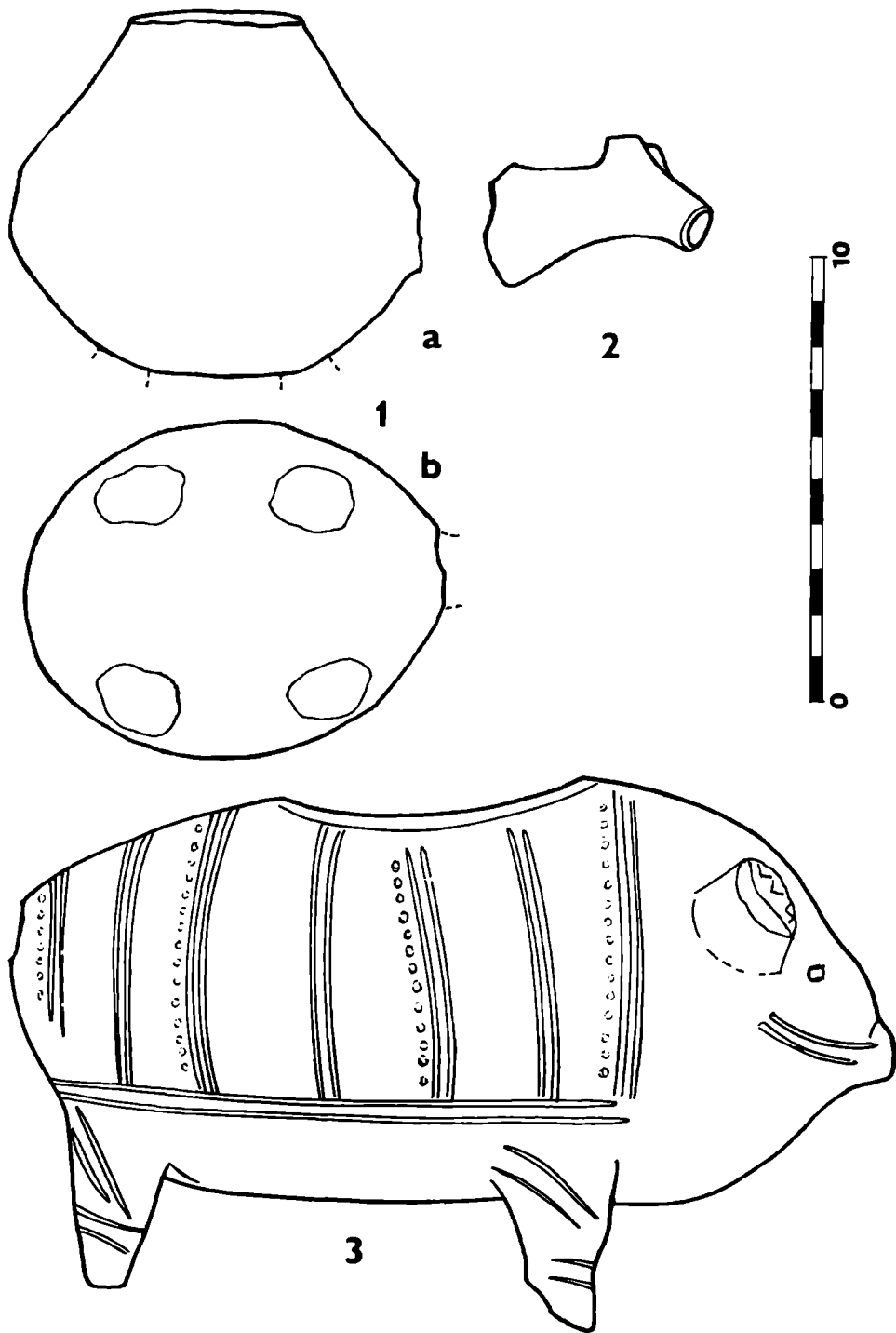
⁹⁴ Výslovně to konstatuje v případě ZN z Jaroměřic n/R *P. Košťáček*, PV AÚB 1973 (1974), 19 a Studie AÚB VII/1, 1979, 38; podobnou situaci zjistil také *J. Vladár* v souvislosti se železovským uměním (Praveká plastika, 31).

⁹⁵ *J. Paulík*, Praveké umenie, 31.

⁹⁶ *E. Pleslová*, op. cit.

⁹⁷ *J. Schránik*, Vorgeschichte, 68, tab. XII: 2, 12; *J. Böhm*, Kronika, 570, tab. 24: 1, 2–3, 4; *J. Böhm—K. Snětina*, PA XXXX, 1934–35, 16, pozn. 18, *J. Pavelčík*, ČSIMO 7, 1958, 93, 99, tab. IX: 1, 4, 5.

⁹⁸ Za upozornění na tento předmět, dlouho neznámý a teprve r. 1981 znovu objevený *A. Humpolovou*, vděčím *PhDr. V. Ondrušovi, ČSc.*; oběma pracovníkům MM v Brně srdečně děkuji za pomoc při mé náročné heuristické práci.

Obr. 6. ZN střední doby bronzové. 1,2 — Uherský Brod; 3 — Vatin. (Kresba TS FF UJEP, M. Bálek, podle V. Hrubého a G. Kossacka.)

Hlava asi byla součástí ZN, jak svědčí část dochovalé dutiny v krku hlavy. Obličej zvířete má naznačena ústa, nozdry, oči a uši, rohy jsou ulomeny. Povrch nese typickou výzdobu s masivní bílou inkrustací (rozměry: dochov. d 67 mm, v 83 mm). Ze Znojemska pochází dále realisticky modelovaná hlava kozla (Vysočany⁹⁹), řazená původně do MMK, náležející však podle typologických hledisek a výzdoby spíše až staršímu eneolitu; přesné datování bez nálezoých souvislostí možné není.

Z úplněji dochovalých ZN té doby jmenujme především exemplář z Dubňan na Litovelsku (obr. 5: 1), podrobně popsán a zhodnocený již J. Böhmem,¹⁰⁰ a dále patrně ornitomorfní kus z Ohrozimi-Čubernice na Prostějovsku (obr. 5: 2),¹⁰¹ oba opět s typickou výzdobou. Tyto nálezy vhodně doplňují fragmenty čtyřnohé ZN z Čechovic-Čechovska na Olomoucku (obr. 5: 5).¹⁰² Ze ZN snad pochází alespoň jedno z theriomorfik z opevněného sídliště Vejštice u Vázan na Blanensku.¹⁰³ Další torza jsou pak uváděna z Bohuslavic u Kyjova (okr. Hodonín) a z Úvalna na Bruntálsku.¹⁰⁴ Z Čech jsou zvláště důležité nálezy z Makotřas (okr. Kladno) a z Liběšovic-okolí (okr. Louny) (obr. 5: 8, 3).¹⁰⁵

Protože dosud nejsou známy ZN z obsahu kanelované kultury a středo-evropských skupin slavónského komplexu zdá se, že areál výskytu ZN staršího eneolitu se posunul poněkud k severozápadu s těžištěm na Moravě, ve Slezsku, v Čechách a příp. i v jižním Polsku. Tento údaj však nepovažuji za konečný, zvláště bereme-li v úvahu existenci ZN ve vlastní vučedolské kultuře, ovlivňující silně poměry středo-evropského mladého eneolitu, a nálezy některých kanelovaných nádob se zoomorfními výčnělky; velmi dobře jsou posléze známy také početné zvířecí figurky ze zkoumaných opevněných sídlišť lidu s kanelovanou keramikou (Hlinsko, Velká Lomnice).

Ve výtvarné koncepci uvedených českých ZN neshledáváme podstatnějších rozdílů proti ZN mladého neolitu. Objeví se jak vcelku naturalistické provedení (např. hlava býka z Jevišovic, obr. 5: 7, připomíná — nehledě na výzdobu — modelaci hlav zoomorfik lidu s MMK), tak i zřejmá stylizace. Pouze výzdoba je poplatná nové kulturní situaci. Aplikace motivu románského kříže na exemplářích z Dubňan a Liběšovic-okolí patrně souvisí, stejně jako rytý trojúhelník vyplněný vpichy na čele zvířete z Jevišovic, s religiozní funkcí těchto exemplářů. Avšak ani ostatní výzdoba ZN není jen formální; hlavička z Vázan-Vejštice má na čele podle mínění J. Böhma vpichy znázorněnou srst a u fragmentů

⁹⁹ J. Skutíl, ČMMB 33, 1946, 123, 125, obr. 69; V. Podborský — V. Vildomec, Právěk Znojemska, 66, 230, tab. XXII: 1.

¹⁰⁰ J. Böhm, ČVMSO XLIII, 1930, 74—80, obr. la-c; *tjž.*, Kronika, tab. 24: 9.

¹⁰¹ E. Pleslová, op. cit., 301; M. Šmíd, Opevněná eneolitická sídliště na moravské Haně, rkp dipl. práce, Brno 1979, I, 79, II, tab. XLVII: 1.

¹⁰² A. Gottwald, Můj archeologický výzkum, Prostějov 1931 (dále jen MAV), 35; J. Böhm — K. Snětina, PA XXXX, 1934—35, 16, pozn. 17; M. Šmíd, op. cit., I, 71—72, II, tab. XLVII: 2—5.

¹⁰³ J. Böhm — K. Snětina, op. cit., 13—20, obr. 2: 1, 2, pozn. 6; E. Pleslová, op. cit., 301, pozn. 55.

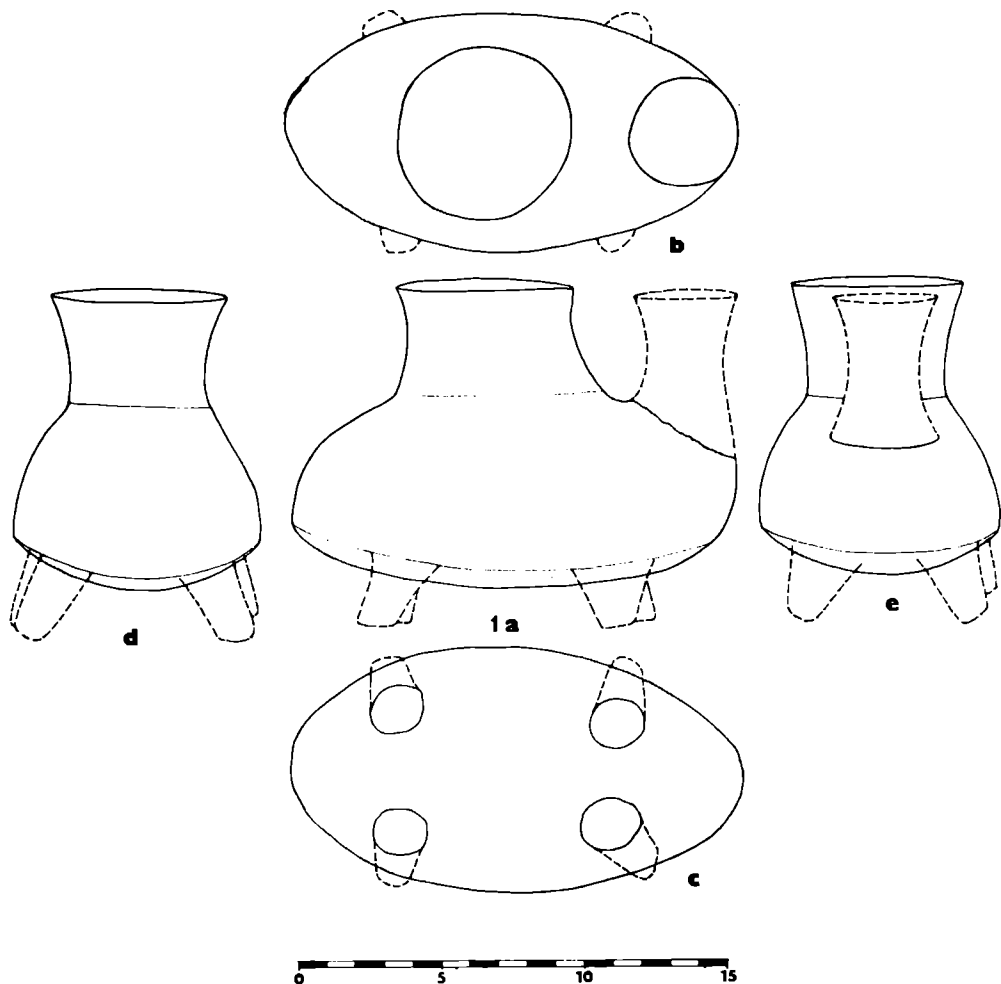
¹⁰⁴ J. Pavelčík, Několik poznámek k poznání kanelované keramiky na Moravě a ve Slezsku, ČSIMO 7, 1958, 89—108, tab. IX: 3; E. Pleslová, op. cit., 301, pozn. 50, 51.

¹⁰⁵ E. Pleslová, op. cit., 294—305, obr. 2; *tjž.*, Makotřasy — čtvercové „opevnění“ na sídlišti kultury nálevkovitých pohárů v Čechách, SPFFBU E 20/21, 1975/76, 157 ad., tab. XVI; R. Pleiner (ed.), PDC, 244, obr. 59. — E. Neustupný, AUC 1960, 47, obr. 3; J. Neustupný a kol., Právěk Československa, Praha 1960, 129; PDC, 244, pozn. 15.

z Čechovic-Čechovska nelze podle M. Šmída vyloučit, že jsou tu liniemi důlků napodobeny postroje zvířecího zápřahu.

Všechny známé ZN staršího eneolitu pocházejí opět buď ze sídlišť (často opevněných a výšinných), nebo z náhodných nálezů bez bližších okolností. V hrobech se dosud nenašly. Ani v této době tedy nálezové okolnosti nepřispívají k možnostem funkční interpretace ZN tak, jak by si bylo přát.

Po delší přestávce, o jejímž překlenutí budu uvažovat níže, se objevují ZN ve střední Evropě až v době popelnicových polí. Tentokrát je jejich výskyt oproti neolitu a eneolitu nesrovnatelně početnější. B. Gediga shromáždil pouze z areálu lužických popelnicových polí 101 exemplářů ZN skupiny α (včetně halštatu).¹⁰⁶ Skutečný počet by byl patrně ještě větší jestliže by se veškerý

Obr. 7. Holešov, okr. Kroměříž. ZN lužické kultury ze sídlištního objektu č. 5. (Kresba V. Podborský-S. Ševčík.)

hojný keramický materiál (zvláště také sídlištní) té doby revidoval a jestliže by se vzaly v úvahu i ZN v širším slova smyslu. V mladé době bronzové a halštatské vystupuje kromě nádob skupiny α velmi výrazně i skupina ZN v evokativním slova smyslu (skupina β). Obě skupiny památek jsou již dobře zpracovány v dílčích studiích (J. Adamezyková-Hralová, I. Peškař, C. Eibner, B. Gediga), takže v tomto přehledu se budu moci omezit opět jen na nejstručnější fakta:

Vedle poměrně vzácných nádob z Karpatské kotliny včetně Slovenska (obr. 9: 6)¹⁰⁷ zjišťujeme značnou koncentraci ZN v areálu od Dolního Rakouska přes Moravu, Čechy, Slezsko, jižní Polsko, Lužici, Sasko až po jihozápadní Německo, Švýcarsko a Porýní. Je při tom nápadné, a vyplývá to zvláště ze studie C. Eibnera,¹⁰⁸ že v jihozápadní části tohoto prostoru převládají lahovitě (citronovité), silně stylizované ZN (skupina β), zatímco v severnější části jde spíše o ZN v užším slova smyslu. Ve velmi hrubých obrysech se toto rozdělení materiálu kryje s kulturní parcelací civilizace popelnicových polí na lužickou (severní, labsko-odersko-hornopovážskou) zónu a zónu jižní (podunajsko-karpatskou). V Rakousku a zvláště v českých zemích však se obě skupiny ZN setkávají ve stejném kulturním prostředí, ba i na stejném pohřebišti (Malá Bělá, okr. Mladá Boleslav).

Z oblasti středodunajských popelnicových polí pochází ZN skupiny α z těchto lokalit:¹⁰⁹ Vösendorf (obr. 9: 1, 3, 4), Brno-Líšeň, Oblekovice (tab. VII), Troubsko (obr. 8: 10), Velatice (8: 9) a Znojmo (8: 8); z lužické oblasti pak z Holešova (obr. 7), Hrubčice (obr. 8: 5), Otrokovice-Kvítkovic (8: 2),¹¹⁰ Seloutek (8: 7), Želechovic (8: 4, tab. IX), z Kluku, Kolína (tab. VIII),¹¹¹ Malé Bělé (8: 6, 9: 2, 5) a Mladé Boleslavi. Podrobný soupis ZN skupiny α z celého lužického areálu podává B. Gediga a výběr tvarů přináší obr. 11 této studie. Z Gedigova soupisu a kartografického zpracování plyne, že ZN se objevují téměř výlučně na terénech západní a jižní provincie lužického okruhu; pobřeží Baltu nedosahují.¹¹²

ZN skupiny β lze uvést z následujících nalezišť středo- a hornodunajských popelnicových polí: Asparn an der Zaya, Brno-Komín (obr. 10: 9), Brno-Obřany (10: 5), Hodonice, Křepice,¹¹³ Lovčičky, Rajhrad (10: 1), Tetčice, Troubsko

¹⁰⁶ B. Gediga, Motywy, 60.

¹⁰⁷ Ilava (V. Budínský—Křička, Slovenské dejiny I, Bratislava 1947, tab. XXV: 5), Somotor (J. Pastor, Sídliskový výskum na Somatorskej hore r. 1955, SIA VI, 1958, 316, obr. 7; C. Eibner, op. cit., 169, obr. 10: 144), Chotín, Martovce — nádoby skupiny γ (M. Dušek, Halštatská kultura chotínskej skupiny na Slovensku, SIA V, 1957, 96, tab. I: 1; J. Vladár, Praveká plastika, 96, obr. 69; J. Paulík, Praveké umenie, 205, obr. 129, 153). — V úvahu je třeba vzít také bronzovou ornitomorfni nádobku z Čičarovic, okr. Trebišov (J. Paulík, op. cit., obr. na str. 148).

¹⁰⁸ C. Eibner, op. cit.

¹⁰⁹ Seznamy lokalit jsou zpracovány zvláště podlo základních studií I. Peškaře, J. Hralové, C. Eibnera, W. Coblenze a B. Gedigy.

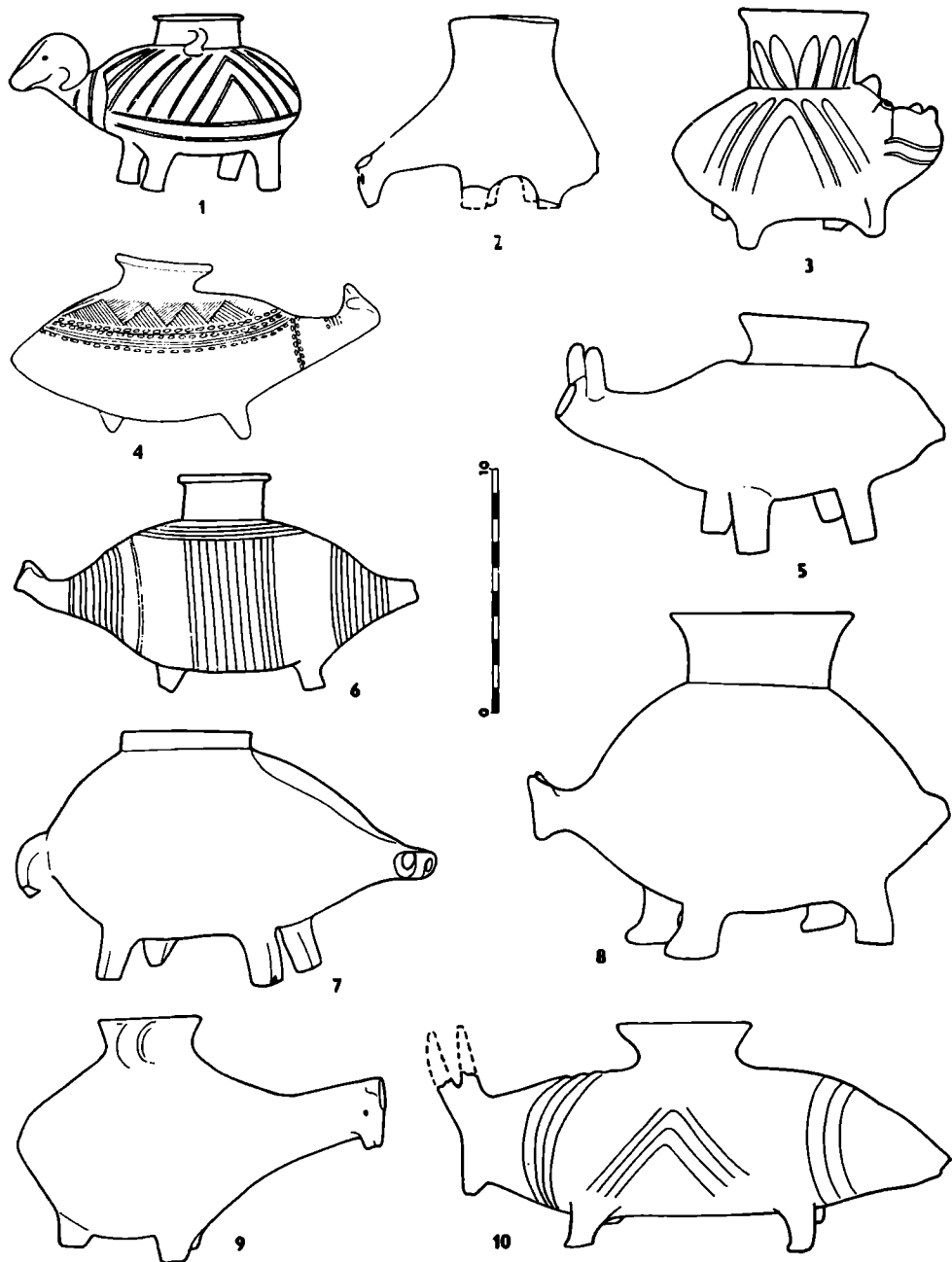
¹¹⁰ J. Kohoutek—J. Langová, Zoomorfni nádobka z Otrokovice—Kvítkovic, SPFFBU E 27, 1982, xxx, obr. 9, tab. VI: 1.

¹¹¹ Za informaci o ZN z Kolína a za její fotografie děkuji PhDr. Z. Sedláčkovi z Regionálního muzea v Kolíně.

¹¹² B. Gediga, Motywy, 203, příslušná mapa.

¹¹³ V. Podborský, Jihomoravská halštatská sídliště I, SPFFBU E 15, 1970, tab. V: 10; *týž*, Mähren in der Spätbronzezeit, Brno 1970, 85, tab. 78: 3 (jde o exemplář z opevněného sídliště HB₂₋₃, poněkud hrubšího provedení, nicméně dobré typologické průkaznosti).

Obr. 8. ZN lidu popelnicových polí. 1 – Schmiedeberg, NDR; 2 – Otrokovice-Kvítkovice, ČSSR; 3 – Sierpów, PLR; 4 – Želechovice, ČSSR; 5 – Hrubčice, ČSSR; 6 – Malá Bělá, ČSSR; 7 – Seloutky, ČSSR; 8 – Znojmo, ČSSR; 9 – Velatice, ČSSR; 10 – Troubsko, ČSSR. (Kresba TS FF UJEP, M. Bálek, podle G. Kossacka, J. Kohoutka, B. Gedigy a I. Peškaře.)

(10: 2), Praha-Bubeneč (10: 3) a další výrazný exemplář pochází z neznámého českého místa (10: 8); podrobný soupis ZN skupiny β ze západoevropských oblastí podal C. Eibner. Z lužického areálu jsou pak lahvovité ZN známy z Ilavy, Uničova (obr. 10: 7), Dneboha (10: 12), Malé Bělé (10: 10, 11) a Svijan (10: 6); do severnějších lužických oblastí se dostaly jen zcela výjimečně.

ZN se vyskytují již od samého počátku civilizace popelnicových polí (R BD).¹¹⁴ K nejstarším nutno počítat exempláře z Hrubčic, Otrokovic-Kvítkovic a Seloutek a také řadu kusů z velatické kultury.¹¹⁵ Starolužické kultuře náleží dosud nepublikovaný exemplář z Holešova.¹¹⁶ ZN však přetrvaly až do R HB (Uničov, Želechovice, Kolín, Kluk) a jejich plynulé pokračování do doby halštatské je evidentní. Klasické typologické hodnocení těchto předmětů přináší ovšem pro chronologii velmi málo uspokojivých podkladů. Je třeba se spíše orientovat na druh výzdoby, která odpovídá zákonitostem ornamentace běžné keramiky, a pak na náleзовé okolnosti, které jsou v této době ve srovnání s neolitem a eneolitem příznivější.

Značné procento ZN doby popelnicových polí pochází z hrobů; často se v hrobovém celku koncentrují vedle zoomorfik i jiné tzv. kultovní přeměty. Výjimečným pohřebištem je po této stránce lužická nekropole v Malé Bělé. Pochází odtud nejméně 11 ZN různých typů (hroby č. 14, 48, 75, 52, 93, 94, 102, 116)¹¹⁷ a poslední náhodně zachráněný bohatý hrob z roku 1968 se dvěma téměř shodnými ZN s hlavou rohatého skotu (býka?) a velkým chřestítkem¹¹⁸ ukazuje, že tyto počty nemusí být konečné. Z polohy ZN v hrobech většinou nelze činit přímé závěry o funkci těchto předmětů; vycházet je ovšem možno z faktu sdružování zvláštní keramiky v hrobě (i ZN samotných, jako např. v hrobě č. 6 ve Vösendorf, B. H. Mödling, v Dolním Rakousku, kde se nacházely 4 velmi si podobné ZN na dvou lidských nožkách: obr. 9: 1, 3, 4),¹¹⁹ i z určitých souvislostí ZN s dětskými hroby (viz k tomu dále sub 7). ZN se však objevují

¹¹⁴ J. Hralová, AUC 1960, 157; I. Peškař, PVM II, 1961, 45; B. Gediga, Motywy, 198.

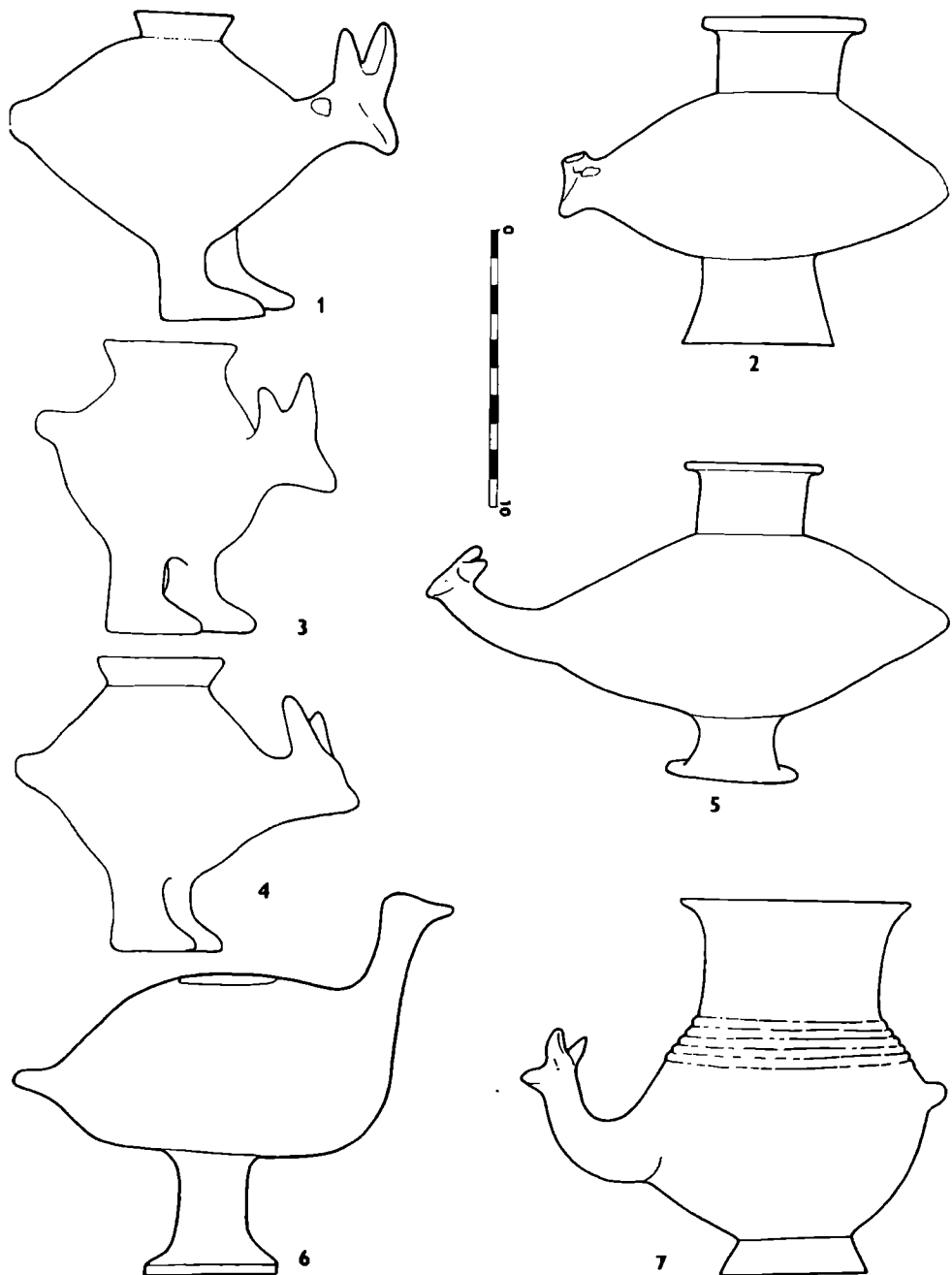
¹¹⁵ J. Kvičala, ČVMSO 59, 1950, 10; I. Peškař, op. cit., 38, 45 aj.; J. Kohoutek — J. Langová, op. cit., xxx.

¹¹⁶ ZN z Holešova zmiňuje V. Dohnal (Kultura lužických popelnicových polí na východní Moravě, FAM X, Brno 1977, 27, pol. 165), podrobněji však dosud publikována nebyla. Uvádím proto její základní náleзовé okolnosti a bližší parametry (obr. 7): V dubnu 1961 provedl J. Doležal a V. Měšic záchranný výzkum na pravěkém sídlišti v n. p. Ton v Holešově. V porušeném sídlištním objektu č. 5 zjistili útvar pecového charakteru, v němž v hl. 95 cm nalezli ZN a další sídlištní keramický materiál starolužické kultury. — ZN měla odražené hrdlo (doplněno na vertikální výlevku) a všechny 4 nožky, po nichž zůstaly jen švy na povrchu dna. Je poměrně tenkostěnná, má hnědý, místy do červena, místy do černa doboře vypálený, hlazený až leštěný povrch, vespod je odprýskaná (působením ohně?) leštěná vrstva. Rozměry: d 156 mm, š 85 mm, v 120 mm, ø nálevky 59 mm. (V nádobce je v holešovském muzeu chován ohlazený červený plochý oválný kamenný terčík, nalezený údajně v ZN.) Ulož. M Holešov, inv. č. 24/61/6. — Informace jsou zpracovány podle náleзовého protokolu J. Doležala, uložen v M Holešov. Děkuji PhDr. Z. Fišerovi a V. Měšicovi za laskavé zpřístupnění nálezů.

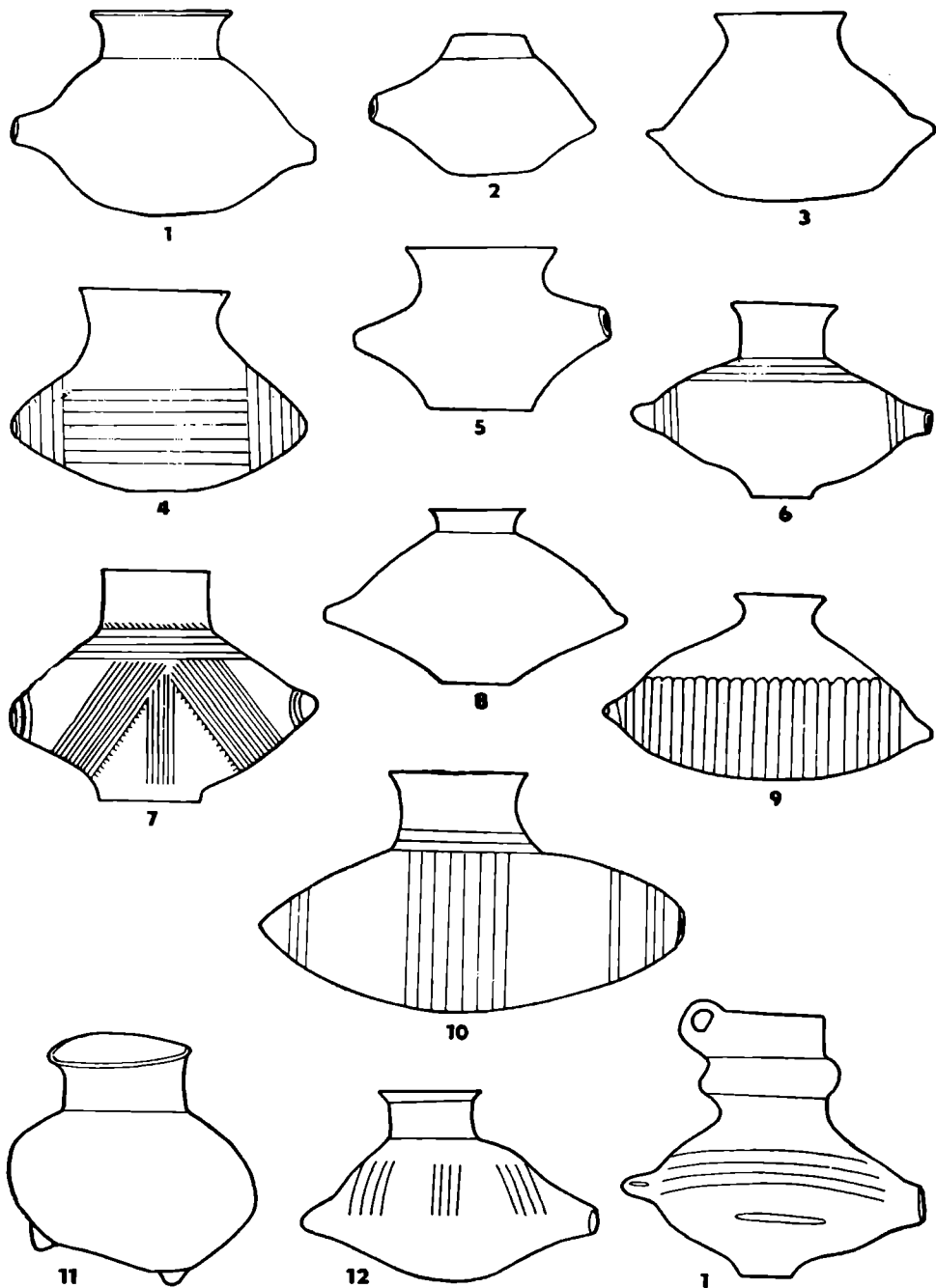
¹¹⁷ J. Hralová, Lužické pohřebišť v Malé Bělé, FAP 5, 1962; V. Vokolek, AR XXXIII, 1981, 423.

¹¹⁸ V. Vokolek, op. cit., 420—424, obr. 1—2. — Také lužické pohřebišť v Kluku je v tomto směru hodno zájmu, srov. J. Justová, AR XX, 1968, 20—32.

¹¹⁹ O. Seewald, Fundber. aus Österreich 4, 1950, 29 ad.; C. Eibner, op. cit., 169, obr. 10: 140—143.

Obr. 9. ZN lidu popelnicových polí. 1, 3, 4 — Vösendorf, Rakousko; 2, 5 — Malá Bělá, ČSSR; 6 — nař. neznámé, Maďarsko, kom. Baranya; 7 — Chotín, ČSSR. (Kresba TS FF UJEP, M. Bálek, podle C. Eibnera, J. Hralové, E. Patekové a M. Duška.)

Obr. 10. Stylizované ZN lidu popelnicových polí. 1 – Rajhrad, ČSSR; 2 – Troubsko, ČSSR; 3 – Praha-Bubeneč, ČSSR; 4, 10, 11 – Malá Bělá, ČSSR; 5 – Brno-Obřany, ČSSR; 6 – Svijany, ČSSR; 7 – Uničov, ČSSR; 8 – nal. neznámé, Čechy; 9 – Brno-Komín, ČSSR; 12 – Dneboh, ČSSR; 13 – Strassgräbchen, NDR. (Kresba TS FF UJEP, M. Bálek, podle I. Peškaře, J. Böhma, J. Hralové, J. Filipa a W. Coblenze.)

i na sídlištech ve zcela profánním prostředí a řada jich pochází také z náhodných nálezů.

Hodnotíme-li výtvarnou stránku ZN doby popelnicových polí vychází najevo, že jde o materiál značně různorodý, což plyne již z jejich početného a územně velkého rozšíření. Nápadný je značný stupeň schematizace provedení zvířecího těla, zvláště hlavy. Tento ústup od realismu je asi záměrný a nelze jej vysvětlovat pouhým nezvládnutím tématu. Považuji za jisté, že pravěký tvůrce záměrně směšoval prvky k sobě nepatřící, že vědomě nerespektoval anatomickou stavbu zvířecího těla, charakteristické prvky obličejje apod. Typickým příkladem této povážlivé „autorské licence“ je obrácení chodidel na všech čtyřech nožkách na ZN z Kolína (tab. VIII) do protisměru; B. Gediga tuto libovůli vysvětluje snahou po stabilitě nádobky,¹²⁰ příčiny však mohou být hlubší.

Nakonec je nutno zaznamenat také výskyt ZN v širším slova smyslu (např. Martovce, Chotín — obr. 9: 7). Jejich počty však ve srovnání se staršími periodami a s následnou dobou halštatskou nejsou nikterak vysoké.

Doba halštatská neznamená v produkci ZN novou vývojovou etapu; ve všech základních směrech se navazuje nyní na tradice popelnicových polí. Tato přímo organická kontinuita je postžitelná zejména v lužickém okruhu, kde je i v jiných směrech vývoj z R HB do HC plynulejší nežli v samotném Podunají. Vyskytují se ZN v užším i širším slova smyslu, prvé hlavně v lužické oblasti, druhé zvláště v Podunají, a na některých případech (Guntramsdorf, Groß-Weikersdorf) lze postihnout i vyznívání starých lahvovitých ZN (skupiny β).

Lužická zoomorfika doby halštatské zahrnul do svého zpracování B. Gediga a jejich výběr z našeho severního sousedství přináší obr. 13 této studie. Z Moravy reprezentuje prvou skupinu ZN zavalitý tvar z hrobu platěnické kultury z Mostkovic (obr. 12: 5, tab. X).¹²¹ České halštatské ZN sepsal V. Spurný,¹²² zde však jde většinou již o tvary odvozené (Platěnice, Opatovice, Hrdly: obr. 12: 2, 1¹²³), nebo prosté nádobky s výlevkou (Plaňany: obr. 12: 3¹²⁴), které do našeho tématu nezahrnujeme.

Pozornosti zaslouží nádobka na čtyřech drobných nožkách z Platěnic (obr. 12: 2), o níž již A. Stocký konstatoval, že upomíná na asky.¹²⁵ Stejně jako zhrublý exemplář z Opatovic má místo zvířecí hlavy vertikální nebo našikmený druhý otvor (druhého nálevku). Celým pojetím navazuje na výše popsaný staro-lužický tvar z Holešova (obr. 7), který snad byl přímo podle platěnického exempláře doplněn. — Rýsuje se tu relativně samostatný typ odvozených ZN bez zvířecí hlavy, jehož původ lze asi hledat v kompromisu mezi pravými theriomorfy a asky.

¹²⁰ B. Gediga, Motywy, 159.

¹²¹ A. Gottwald, MAV, 93—94, obr. 105; I. Peškař, PVM II, 1961, 34, tab. III; V. Podborský, SPFFBU E 8, 1963, 29, tab. XI.

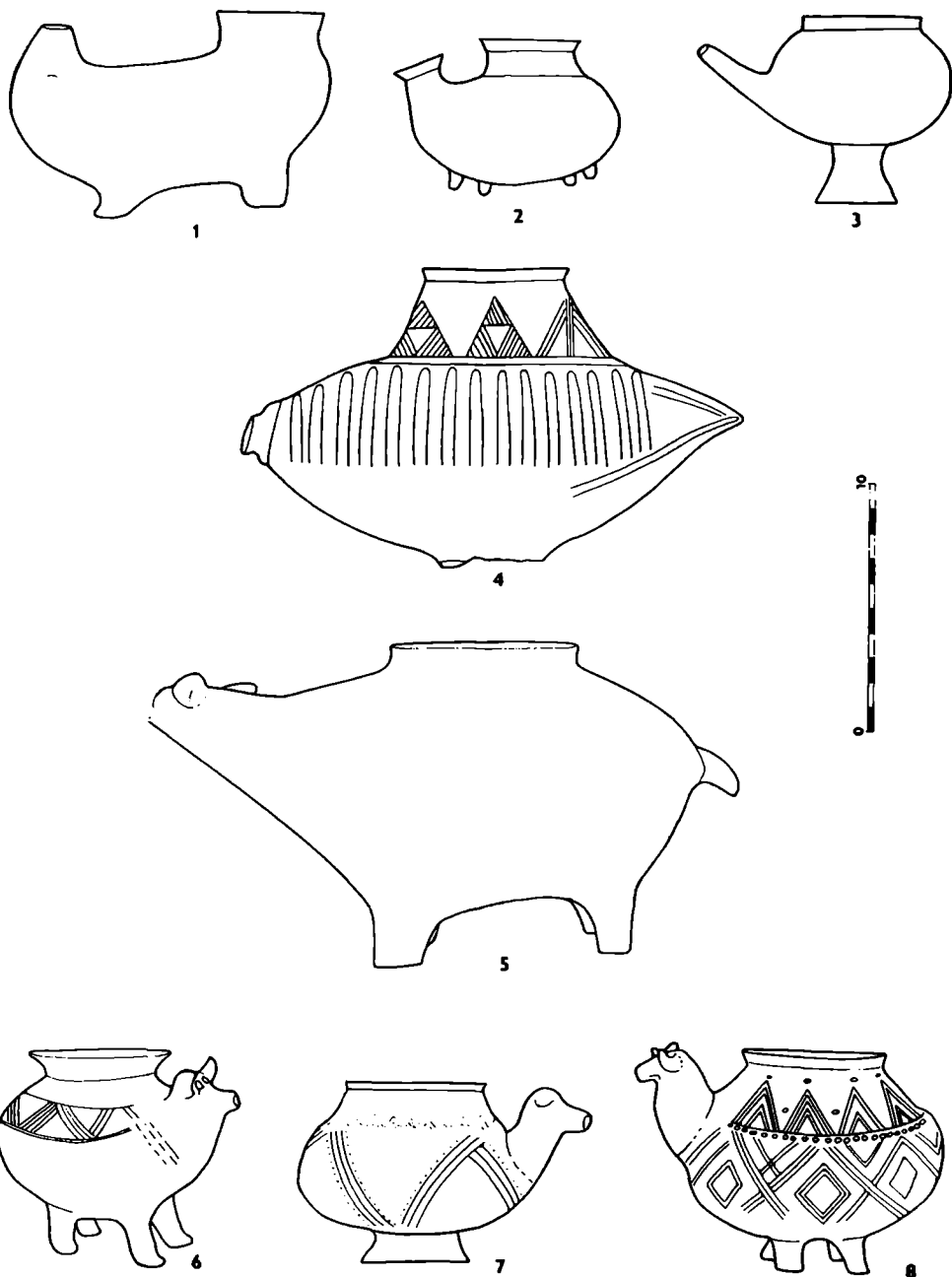
¹²² V. Spurný, Filipův sborník 1950, 88—101.

¹²³ A. Stocký, Čechy v době železné, Praha 1933, 10, tab. 1: 8; J. Filip, Pravěké Československo, 226, obr. 55: 32; J. Hralová, AUC 1960, 150, pozn. 1; R. Pleiner (ed.), PDC, 533, obr. 164: 2.

¹²⁴ F. Dvořák, Knížecí pohřby na vozech ze starší doby železné, Praha 1938, 53, obr. 49: 11; J. Filip, Popelnicová pole a počátky železné doby v Čechách, Praha 1936—37, 127, obr. 76: 11; R. Pleiner (ed.), PDC, 480, obr. 146: 2.

Obr. 11. ZN lužického lidu IV.—V. per. 1 — Gluszyna, PLR; 2 — Dresden-Übigau, NDR; 3 — Klein Gaglow, NDR; 4 — Oderberg-Bralitz, NDR; 5 — Krausnick, NDR; 6 — Neiderkaina, NDR; 7 — Wilanowiec, PLR; 8 — Wijewo, PLR. (Kresba TS FF UJEP, M. Bálek, podle B. Gedigy a W. Coblenze.)

Obr. 12. ZN doby halštatské (HC-D). 1 – Opatovice, ČSSR; 2 – Platěnice, ČSSR; 3 – Plaňany, ČSSR; 4 – Guntramsdorf, Rakousko; 5 – Mostkovice, ČSSR; 6 – Este, Itálie; 7 – Statzendorf, Rakousko; 8 – Sopron, MLR. (Kresba TS FF UJEP, M. Bálek, podle PDČ, J. Filipa, H. Ladenbauer-Orlové a A. Dularové.)

Nádobu z Guntramsdorfu (obr. 12: 4) považuje H. Ladenbauer-Orel za stylizovanou ZN (původně měla 4 nožky), představující asi vodního ptáka (husu či kachnu) s tím, že hlava na útlém krku je od těla odlomena. Šrafované trojúhelníkovité metopy na hrdle exempláře má za magicko-symbolické znaky.¹²⁶ Celkové ztvárnění nádoby však nápadně připomíná staré lahvovité exempláře, které jinak dobou popelnicových polí zanikly.

Doba halštatská přináší s sebou mimořádný rozkvět zoomorfní keramiky v širším smyslu slova, a to zejména v oblasti východního Přialpí. Nejkrásnější sérii těchto nádob přinesl mohylník v Nových Košariskách (dnešní Dunajská Lužná, okr. Bratislava-vidiek);¹²⁷ tato keramika je však poměrně početně známa i z dalších kalenderberských lokalit Dolního Rakouska (Gemeinlebern, Donnerskirchen),¹²⁸ maďarského Zadunají (Vaszar, Vaskeresztes, Szob),¹²⁹ i z ostatních nalezišť severobalkánského ilýrského halštatu (obr. 14, 15); stručně tyto exempláře zhodnotila naposledy A. Dularová.¹³⁰ Jde o mísovitá osudí, kratérovité misky na nožkách, mísy, amforovité zásobnice, situly aj. s nápadnými zvířecími, nejčastěji býčími protomami. M. Pichlerová podala podrobnou typologickou analýzu této keramiky, poukázala na její rituální ráz a potenciální kovové předlohy¹³¹ a také v dílech dalších slovenských autorů se dostalo nově těmto skvostům evropského pravěku náležité publicity.¹³²

Z maďarského halštatu máme také doklad spojení plastických protomů býka a ptáka na téže keramické nádobě (Süttö); T. Kovács, který se nejnověji nad tímto — v halštatu i na jiných druzích materiálu běžným — spojením zamýšlel, dospěl na základě studia závěsné ZN z maďarského dunajsko-potiského meziříčí z Törtel k přesvědčení, že spojení motivu býka a ptáka sahá hlouběji do doby bronzové, snad až do konce 15. stol. př. n. l.¹³³

Kromě uvedených sakrálií se vyskytnou v kalenderberské kultuře a v širším areálu balkánské a severoitalské halštatské civilizace méně honosné, ale o nic méně důležité nádobky, stojící typologicky na rozhraní skupin α a γ . Jde např. o exempláře z Rabensburg a z Wagram bei Traismauer (tab. XI), či z dalších známých lokalit jako Este, Statzendorf, Sopron (obr. 12: 6—8),¹³⁴ které sice

¹²⁵ A. Stocký, op. cit., 10.

¹²⁶ H. Ladenbauer — Orel, ArchA 1, 1948, 86, obr. 1—3.

¹²⁷ M. Pichlerová, Nové Košariská, Bratislava 1969, passim, zvl. tab. XXVIII, XXIX, XLV, XLVI, LIV.

¹²⁸ J. Szombathy, MPK 1, 1903, 49 ad., obr. 56—57, tab. 3 : 1; Chr. Pescheck, MPK NF 4, 1942, 93 ad., tab. 1: 1—2; A. Dular, AV 29, 1978, 88, tab. 2 : 4, 7.

¹²⁹ M. Šolle, K vývoji halštatských kultur na území dnešního Maďarska, AR IX, 1957, 235 ad., obr. 110 : 1, 5; A. Horváth, A Veszprém Megyei Muz. Közleményei 8, 1969, obr. 19, 26; T. Kemenczei, Hallstattzeitliche Funde aus der Donaukniegegend, FA 28, 1977, 67—90; T. Kovács, Bronzezeitliche Tradition in der hallstattzeitlichen Kunst Transdanubiens, Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980, Linz 1981, 67.

¹³⁰ A. Dular, op. cit., 85—94, tab. 1—4.

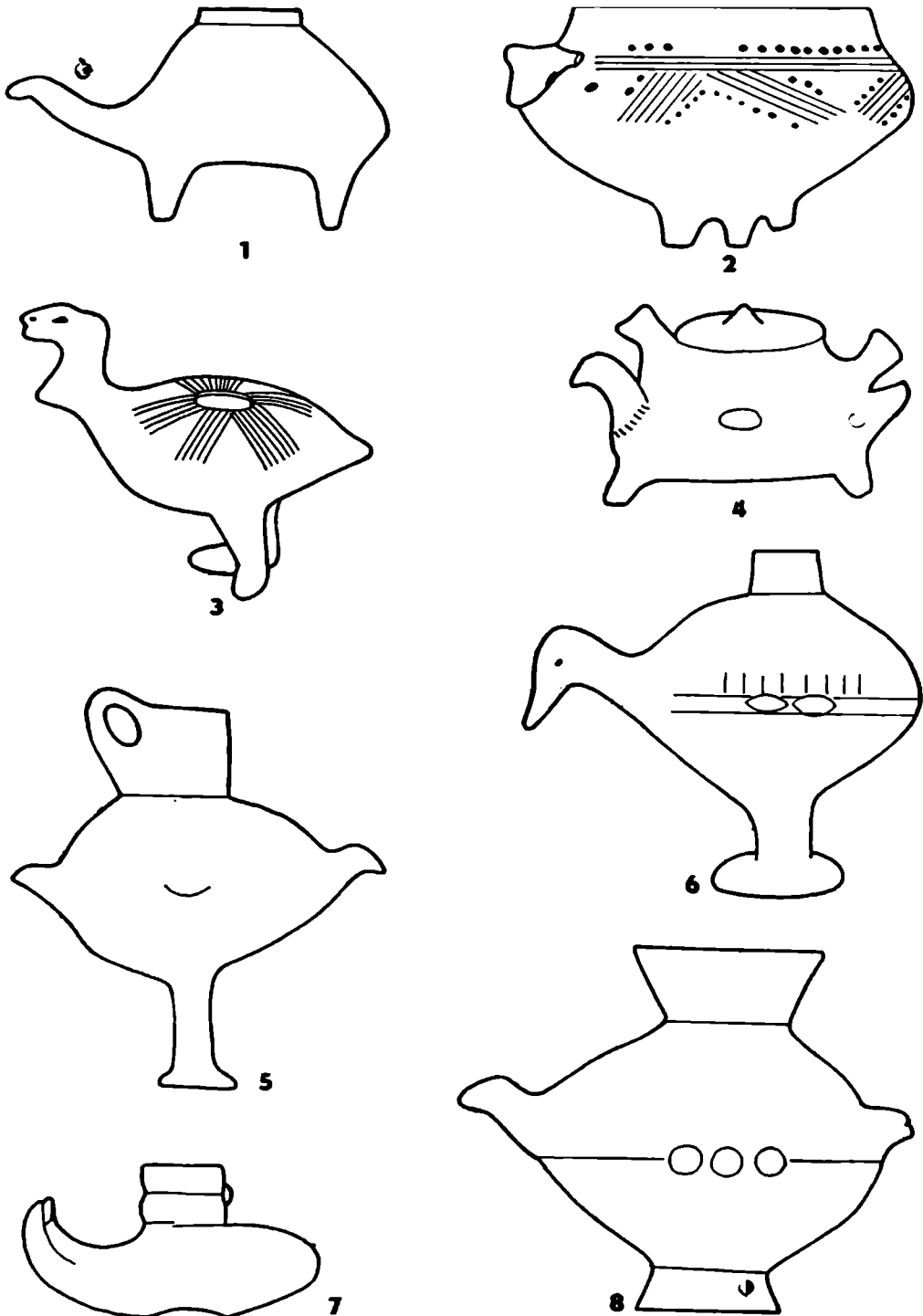
¹³¹ M. Pichlerová, op. cit.; *táž.*, Zur Typologie der hallstattzeitlichen Keramik aus Nové Košariská, S1A XVI/2, 1968, 435—445.

¹³² J. Vladár, Praveká platika, 106, 107, obr. 80, 81, 125; J. Paulík, Praveké umenie, 206—207, obr. 187.

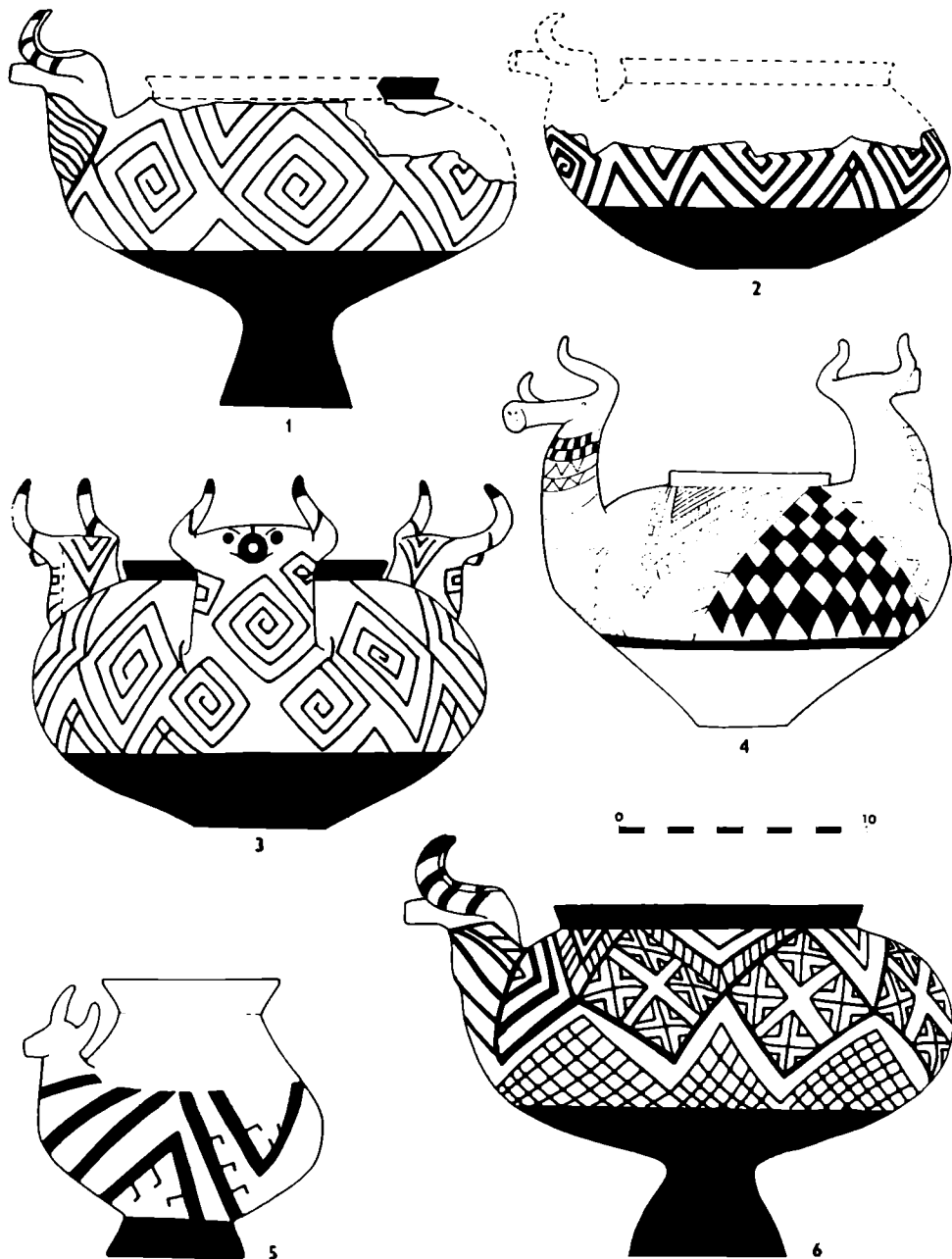
¹³³ T. Kovács, op. cit., 68, 70, obr. 1, 2.

¹³⁴ R. Pittioni, Urgeschichte, obr. 421; L. Franz, Das Zeichen des heiligen Rindes, ArchA 39, 1966, 99 ad., obr. 2; A. Dular, op. cit., 88, tab. 1; J.-W. Neugebauer—K. Simperl, Als Europa erwachte. Österreich in der Urzeit, Salzburg 1979, 204; G. Kossack, Symbolgut, 116, tab. 5: 2.

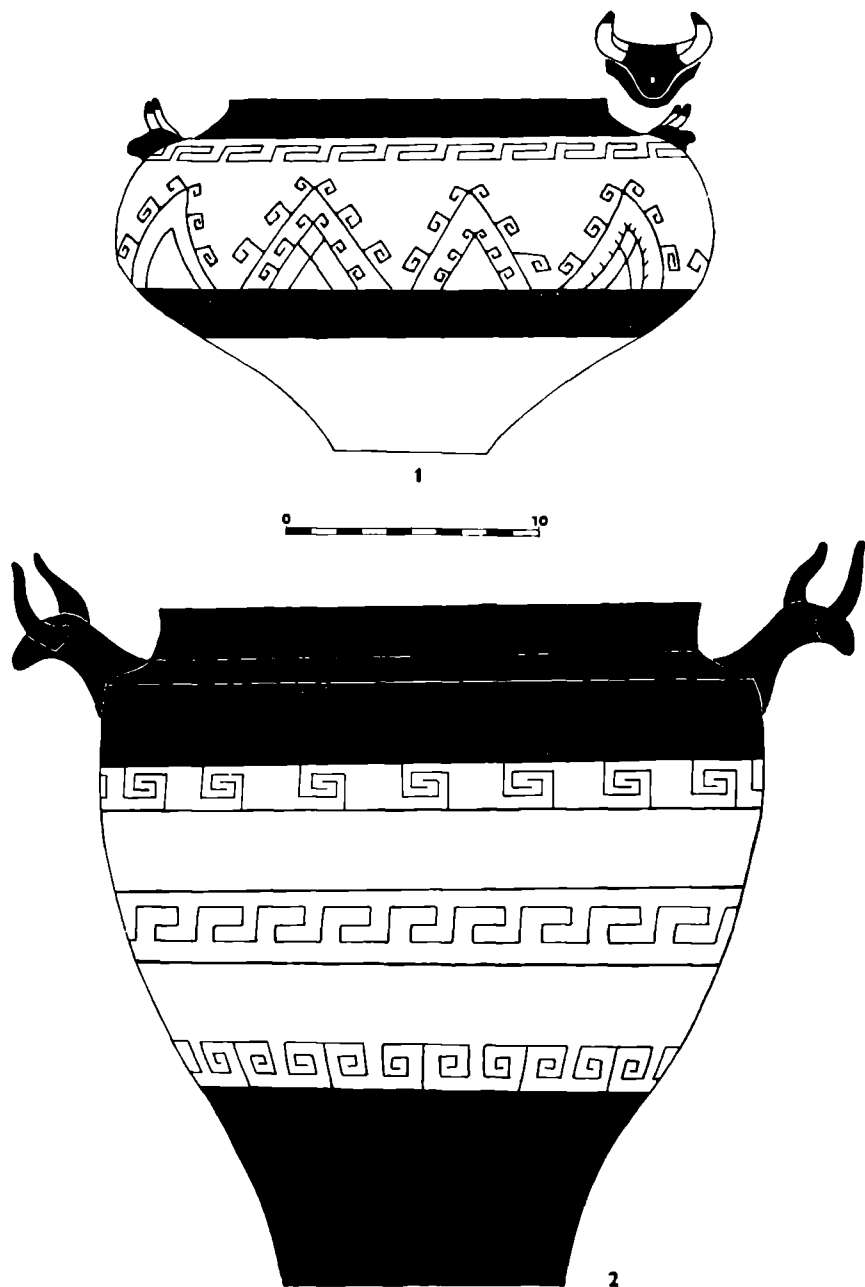

Obr. 13. ZN lužického lidu doby halštatské. 1 – Witanów, PLR; 2 – Rathsdorf, NDR; 3 – Wrocław-Księżę Wielkie, PLR; 4 – Kliestow, NDR; 5 – Grabice, PLR; 6 – Chróstiniki, PLR; 7 – Golaszyn, PLR; 8 – Chojno-Golejewko, PLR. (Kresba TS FF UJEP, M. Bálek, podle B. Gedigy a W. Coblenze.)

Obr. 14. Středodunajská halštatská zoomorfní keramika. 1, 2, 3, 6 -- Dunajská Lužná (dříve Nové Košariská), ČSSR; 4 - Gemeinlebarn, Rakousko; 5 -- Vaszar, Maďarsko. (Kresba TS FF UJEP, M. Bálek, podle M. Pichlerové a A. Dularové.)

Obr. 15. Středodunajská halštatská zoomorfní keramika. 1, 2 — Dunajská Lužná (dříve Nové Košariská), ČSSR. (Kresba TS FF UJEP, M. Bálek, podle M. Pichlerové.)

mají za základ zvířecího těla konvenční tvar halštatské keramiky (obvykle osudí), ale organicky napojená zvířecí hlava (u nádoby z Rabensburg s magickým trojúhelníkem na čele), i poměrně realisticky modelované nohy jim dávají výraz ZN v pravém slova smyslu.

Vcelku tedy ZN doby halštatské pokračují v tradicích z doby popelnicových polí. Pokud jde o exempláře skupiny α , platí pro ně beze zbytku výše podaná charakteristika mladobrozových tvarů. Počet pravých ZN však klesl a také územní rozptyl se omezil poněkud na oblast lužického komplexu. Lahvovité tvary pak téměř vymizely. V Podunají, zejména v tzv. východohalštatském okruhu, se však neobyčejně rozšířila keramika s volně přimodelovanými zvířecími protomami a zvláštní meziskupina pravých ZN se zvířecím tělem v podobě osudí (typ Rabensburg). Výzdoba je opět podřízena zákonitostem výtvarného dobového stylu (časté malování a tuhové pásy), mohou se objevit i zvláštní (symbolické) znaky. Výskyt ZN v hrobech, zejména v bohatých knížecích mohylách, dává tušit rituální funkci většiny v úvahu přicházejících nádob.

Z doby pozdně halštatské a laténské nejsou ze střední Evropy žádné ZN známy. V okrajových oblastech, kam přímo nezasáhl dopad industrializované laténské civilizace, však jejich výskyt není vyloučen. Vyplývá to z přítomnosti theriomorfik v kultuře římsko-barbarské, která evidentně navazují na halštatské tradice.

Na existenci a význam ZN doby římské poukázala v nové době prvně K. Motyková-Šneidrová, která zároveň nově vypublikovala dosud známe české nálezy (Český Brod, Přešovice, Touchovice) a uvedla i jejich analogie z Polska a Německa; upozornila také na přítomnost zoomorfních chřestítek a volných zvířecích plastik, které — jako již v době popelnicových polí a v halštatu — tvoří i nyní souběžný sortiment se ZN.¹³⁵ Moravská zoomorfika té doby zpracoval I. Peškař; fragmentární materiál (Bedřichovice, Nejdek, Uherský Brod, Komořany, Hrubčice, Prosiměřice, Lednice) roztřídil do dvou skupin (jednodílné a dvojdílné ZN) a poukázal na značnou rozmanitost známých jedinců, mezi nimiž nelze shledat více společných znaků.¹³⁶

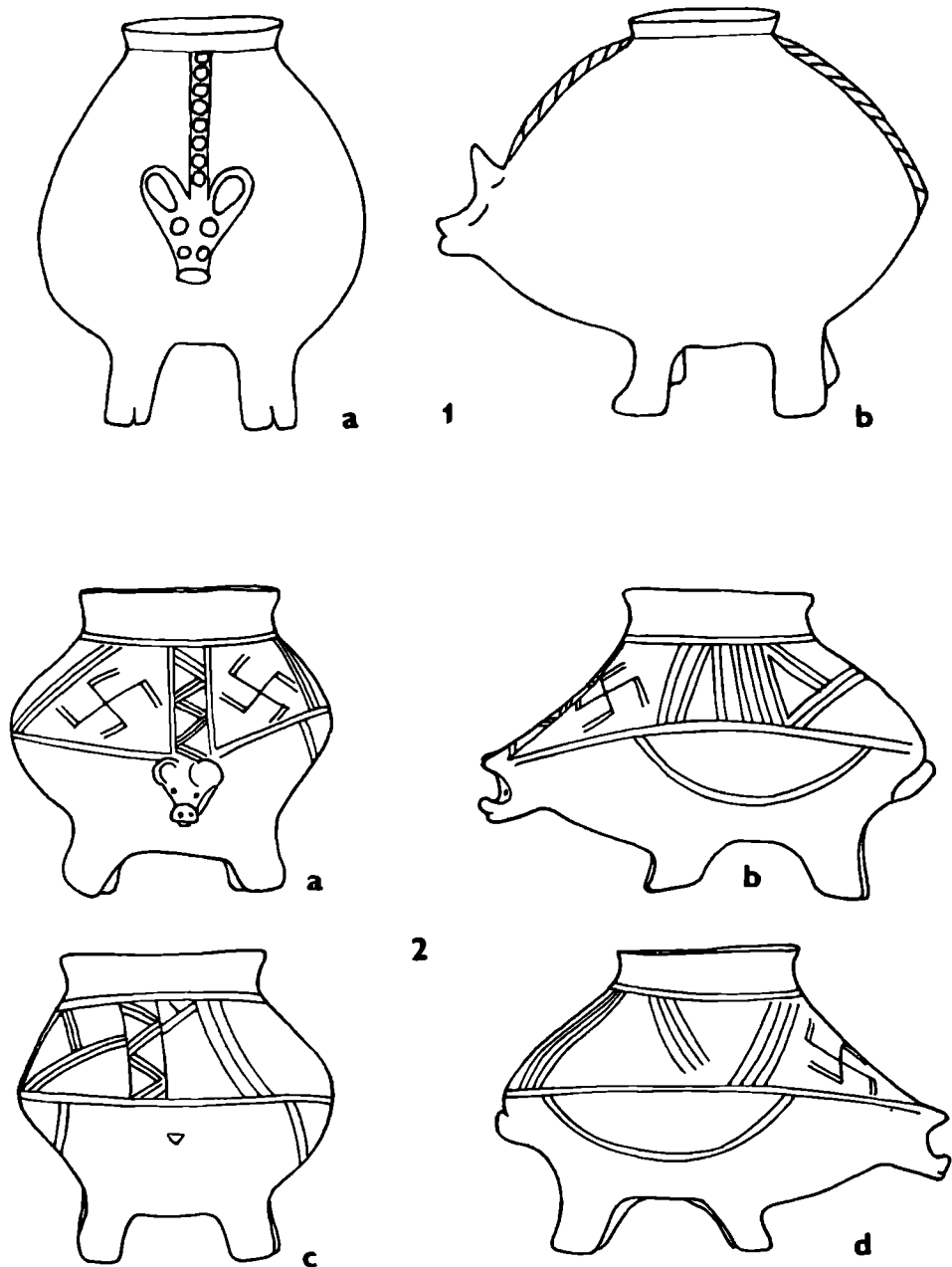
Výtvarná stránka ZN doby římské je, včetně techniky a stylu výzdoby, zcela přizpůsobena soudobému kulturnímu projevu. Nálezové okolnosti českých exemplářů nejsou tak významné, aby podle nich bylo přímo možno soudit na funkci ZN. Je to dáno také daleko menším výskytem theriomorfik nežli v dobách předchozích. Lze však konstatovat přítomnost ZN jak v hrobech, tak na sídlišťích; např. moravské nálezy pocházejí výlučně ze sídlišť.

Na vysloveně rituální význam ZN doby římské však ukazují zejména dva německé exempláře (Greussen v Durynsku a Lübenau v Dolním Sasku — obr. 16). V prvním případě jde o starý nález souboru památek z roku 1858, který teprve po 100 letech rekonstruoval G. Neumann jako zvláštní druh rituální keramické soupravy (celistvá ZN — obr. 16: 1, torzo další podobné ZN, nádoba s kančími maskami atd.).¹³⁷

¹³⁵ K. Motyková-Šneidrová, AUC 1960, 233—239.

¹³⁶ I. Peškař, SbČSSA 2, 1962, 279—289.

¹³⁷ R. Uslar, Westgerm. Bodenfunde, Berlin 1936, 199—200, tab. 14: 13, 42: 8; G. Neumann, Der germanische Kultfund von Greußen, Ldkr. Sonderhausen, JfMV 41/42, 1958, 486 ad., obr. 1.

Obr. 16. ZN germánského lidu rané doby dějinné. 1 – Greussen, NDR; 2 – Lübenau, NSR. (Kresba S. Ševčík podle G. Neumanna a A. Genricha.)

Druhý případ dokazuje navíc rituální funkci ZN v periferních oblastech střední Evropy ještě v době stěhování národů; jde o exemplář ze starosaského pohřebiště (hr. II/146) z Lübenau, Kr. Nienburg/Weser, významný svými nálezy okolnostmi:¹³⁸ Nádobka v podobě až naturalisticky provedeného prasete (obr. 16: 2) byla podle A. Genricha rekonstruována ze střepů, nalezených na žárovišti, kam byla původně (při pohřební tryzně?) hozena a takto rituálně rozbita. Rozbití nádob při kremačních obřadech mělo podle téhož badatele rituální význam; v okolí pohřební hranice, ve vrstvách popela a kostí, se totiž na zmíněném pohřebišti nacházely střepy také z mnoha běžných nádob, které asi byly rozbity a vhozovány na hranici během kremace, neboť na střepích z téže nádoby bývají identifikovány doklady druhotného přepálení a současně k nim patří i střepy nepřepálené. Datování ZN z Lübenau není zcela jednoznačné, neboť na místním hřbitově se pochovávalo po celé 1. tisíciletí n. l.; v úvahu přichází 7. stol. n. l.¹³⁹

V nitru Evropy však v rušné době stěhování národů, v bouřlivě se měnících politických poměrech a ideovém chaosu, nebylo místa ani podmínek pro pěstování starých výtvarných a kultovně-religiózních tradic. Navíc se ke své historické roli hlásilo již i křesťanství, odmítající z počátku rozhodně všechno „pohanské“ a tolerující a akceptující teprve postupně některé prvky starých kultů do své liturgie. Navíc se během 1. tisíciletí n. l. hliněná figurální tvorba v nejširším smyslu ze střeoevropské materiální kultury postupně vytrácí a je nahrazována spíše dřevěnými výtvary.¹⁴⁰ Ani slovanská kultura nezná ZN, ačkoli zoomorfika v širším smyslu jí cizí nejsou.¹⁴¹ Renesanci hliněné plastiky přináší teprve gotika. Středověká akvamanilia, navazující alespoň po formální stránce na pravěké ZN, však mají svůj původ v mimoevropských kulturních centrech a na místní zoomorfika přímo nenavazují.

Problém návaznosti výskytu ZN v pravěku

J. L. Pič uvažoval již roku 1908 o možné souvislosti ZN z doby římské z Českého Brodu s analogickými památkami lidu popelnicových polí.¹⁴² C. Schuchhardt poukazoval na možné přežívání starých neolitických kultů do doby halštatské, což se projevilo mimo jiné zvláště nápadnou shodou ZN.¹⁴³ Podobně uvažovali mnozí klasikové české archeologie, např. J. Schránil, J. Böhm, J. Filip a J. Neustupný. Záhy také přichází W. Dehn se známou a často citovanou tézí o možné posloupnosti ZN neolitu, doby popelnicových polí, halštatů a doby římské, zvláště v Podunají.¹⁴⁴ Tato myšlenka nenašla bezprostředně mnoho zastánců; akceptoval ji snad jen K. Willvonseder.¹⁴⁵ Zdála se příliš

¹³⁸ A. Genrich, Der gemischt-belegte Friedhof bei Lübenau, Kr. Nienburg (Weser) Nachr. aus Niedersachs. Urgeschichte 38, 1969, 10, tab. 1: 1.

¹³⁹ Týž, 1. c.

¹⁴⁰ M. Lamiová, Keramika dvou tisícročí, 33 (v tisku).

¹⁴¹ B. Novotný, Hromadný nález hliněných votivních symbolů ze slovanského knížecího hradu u Mikulčic, PA LVII/2, 1966, 649–685; J. Poullk, Mikulčice, Praha 1975, 46, obr. 13.

¹⁴² J. L. Pič, PA XXII, 1906–08, 595; srov. K. Motyková-Šneidrová, AUC 1960, 236–237.

¹⁴³ C. Schuchhardt, heslo Europa, ERV III, 1925, 161.

¹⁴⁴ W. Dehn, Trierer Zeitschrift 14, 1939, 3 ad.

¹⁴⁵ K. Willvonseder, WPZ 28, 1941, 44–45.

odvážná¹⁴⁶ a vskutku byla tehdy ještě málo podložena fakty. W. Dehn se v poválečné době ke své myšlence vrací a nachází již větší odezvu.¹⁴⁷ Zvláště H. Ladenbauer-Orel chápe halštatská zoomorfika jako apogeum květu tohoto druhu keramiky, pramenícího v neolitických tradicích, oživených v době popelnicových polí; tuto renesanci vysvětluje inovací starých zemědělských kultů, živých tradičním zemědělským způsobem života. G. Kossack se posléze snaží překlenout průřev mezi eneolitem a mladou dobou bronzovou poukazem na stopy zoomorfik ve starobronzových kulturách středního Podunají.¹⁴⁸ Řada autorů speciálních studií pak otázky možné mezicivilizační kontinuity zoomorfik neřeší a obírá se jinými aspekty studia předmětu; konstatován je nanejvýš výskyt ZN v různých obdobích pravěku.

K. Motyková-Šneidrová využívá roku 1960 nepopíratelné podobnosti ZN lidu popelnicových polí a lidu halštatského s theriomorfiky doby římské k jednomu z důkazů o „— kontinuitě domácího zemědělského osídlení lidu popelnicových polí pod keltskou nadvládou až do doby římské.“¹⁴⁹ Také I. Peškař cituje zdůrazňovanou podobnost pramenů, ke stanovisku K. Motykové-Šneidrové však zaujímá rezervované stanovisko s poukazem na existenci dvojdílných ZN doby římské, které starší tradice nemají.¹⁵⁰ Tento rozdíl však je vcelku jen technický a tudíž podružný. Domnívám se, že posloupnost ZN doby popelnicových polí, halštatu a doby římské akceptovat lze.

Jak je tomu nyní s posloupností theriomorfik neolitu a eneolitu?

Návaznost ZN jednotlivých kultur neolitu je ve střední Evropě evidentní; poukázali na to již B. Novotný a E. Pleslová¹⁵¹ a vyplynulo to i z výše podaného přehledu. Ve starším eneolitu se ZN vyskytují především v komplexu KNP., Jak prokázali B. Novotný, J. Pavelčík a nejnověji i M. Šmíd, v bádenském komplexu shledáme nepřeborné množství drobné samostatné zoomorfni plastiky, ZN však se tu neobjeví.¹⁵² Není-li tento stav zcela zkrácen soudobým stupněm poznání lze soudit, že tradovatelem mladoneolitických „podunajských“ ideových představ se stalo především lidstvo s nálevkovitými poháry. Souvislosti eneolitických zoomorfik se staršími podunajskými tradicemi konstatoval již E. Neustupný, který také správně dešifroval pojem „podunajský okruh“ a přetlumočil jej jako areál „vlivů nebo tradice kultury lengyelské“.¹⁵³ Tyto starší tradice ZN komplexu KNP prokazuje i E. Pleslová, odvolávajíc se zvláště na VK s vlivy malovaných kultur.¹⁵⁴ Táž badatelka datuje většinu stredoevropských eneolitických ZN do horizontu Jevišovice C₁ — Ohrozim — Nosočice — Salzmünde, což opakují i J. Pavelčík a M. Šmíd. Případné časnější datování exempláře z Makotřas (Jevišovice C₂ — Baalberg — Siřem)¹⁵⁵ návaznosti eneolitických ZN na neolitické předešlé jen podtrhuje.

¹⁴⁶ Srov. ještě K. Motyková-Šneidrová, AUC 1960, 237.

¹⁴⁷ W. Dehn, Germania 28, 1944/50, 3. — H. Ladenbauer — Orel, ArchA 1, 1948, 86.

¹⁴⁸ G. Kossack, Symbolgut, 81.

¹⁴⁹ K. Motyková-Šneidrová, AUC 1960, 238.

¹⁵⁰ I. Peškař, SbČSSA 2, 1962, 286.

¹⁵¹ B. Novotný, OP XIV/1, 1950, 165; E. Pleslová, op. cit., 296, 298, 299.

¹⁵² B. Novotný, AR XXIV, 1972, 13 ad.; J. Pavelčík, Drobné terakoty z Hlinska, rkp, 24; M. Šmíd, op. cit., 73, 79.

¹⁵³ E. Neustupný, AUC 1960, 50, pozn. 18.

¹⁵⁴ E. Pleslová, op. cit., 302.

¹⁵⁵ Táž, l. c.

Dosud uznávaná absence ZN v kultuře s kanelovanou keramikou nemusí být tak kategorická¹⁵⁶ a navíc se tu situace komplikuje objevením se nádob typu askos, které právě nyní dospěly až do Karpatské kotliny a do Podunají, resp. i dále k severu,¹⁵⁷ a které jistým způsobem s pravými ZN souvisejí, resp. mohou je — jakožto jejich stylizovaná podoba — suplovat. Dalším významným článkem v posloupnosti ZN jsou exempláře vučedolské kultury,¹⁵⁸ které snad dávají vývojovou bázi starobronzovým exemplářům Karpatského bazénu.¹⁵⁹

Také posloupnost ZN středoevropského neolitu až středního eneolitu tedy v globále existuje.

Největším problémem je výskyt ZN v mladém a pozdním eneolitu a ve staré době bronzové v nitru Evropy. V kulturách slavónského okruhu snad jejich výskyt očekávat lze, v migračních eneolitických kulturách již pro jejich geografický původ nikoli; ZN jsou ideovým a civilizačním produktem Přední Asie, Balkánu, Karpatské kotliny a střední Evropy, v periferních zónách Evropy jsou cizím, nanejvýše jen vtroušeným prvkem.

Nepřítomnost theriomorfik v kulturách středoevropského únětického okruhu lze vyložit podstatnou vazbou starobronzové společnosti, zejména po stránce společenské a ideové, na pozdně eneolitické podloží. Prokazované vnitro-karpatské komponenty únětické kultury nedosáhly pravděpodobně té intenzity, aby ve střední Evropě obnovily staré jihovýchodní tradice do důsledků. Poukazoval-li G. Kossack na starobronzové středodunajské podněty při vzniku zoomorfik doby popelnicových polí,¹⁶⁰ pak měl na mysli teprve horizont BA₃; v předcházejících fázích tu ZN nejsou, ačkoli jejich nejobecnější abstrakta by se ojedinelé objevit mohla.¹⁶¹ Situace v kulturách otomansko-věteřovského okruhu není sice o mnoho lepší, zoomorfni keramiky však tu poněkud přibývá. Důležité jsou ZN na 4 nožkách z výzkumu A. Točíka v Nitrianském Hrádku-Zámečku a V. Spurným uváděné fragmenty ZN z Postoupek-Hradiska, stejně jako stylizovaná nádoba s vysokou nálevkou z Veselého.¹⁶² Také volné plastiky zvířat v té době přibývá a to jak na Slovensku, tak i v Čechách.¹⁶³

Přesto však nelze zastírat, že mladý a pozdní eneolit a celá starší doba bronzová po horizont BA₃ ZN vlastně neznají. Materiál, uvedený výše, jako důkaz návaznosti zoomorfik staršího eneolitu a doby popelnicových polí

¹⁵⁶ Srov. model vozu, resp. přenosný oltář se zvířecím záprahem z Radošiny, okr. Topolčany (*J. Vladár*, *Praveká plastika*, 65, obr. 40; *J. Paulík*, *Praveké umění*, 203, obr. 76), který svou ideou stojí velmi blízko ZN.

¹⁵⁷ Viz pozn. 8. 42.

¹⁵⁸ R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb 1945, tab. 50: 1, 52: 3a, b; Sb. Praistorija jugoslavskih zemalja III, Sarajevo 1979, 298, tab. XXIX: 8.

¹⁵⁹ N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordostungarn*, Budapest 1968, 75, 154, tab. 11:1, 16:1, 114:1,2, 115:1—5; I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstliche Beziehungen*, Budapest 1975, 213, tab. 262, 263.

¹⁶⁰ G. Kossack, *Symbolgut*, 81; srov. též B. Gediga, *Motywy*, 197.

¹⁶¹ J. Filip, *Praveké Československo*, tab. 15: 10.

¹⁶² A. Točík, *Nitriansky Hrádok — Zámeček, Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Madarovce-Kultur, MAS III*, Nitra 1981, I/2, 39, II, tab. CXXXII: 2; V. Spurný, *Pohled do osídlení Hradiska u Kroměříže ve střední době bronzové*, PA XLV, 1954, 373, obr. 10: 4; *J. Paulík*, *Praveké umění*, 204, obr. 95.

¹⁶³ Např. Veselé, Nitrianský Hrádok, Nižná Myšl, Spišský Štvrtok, Vinoň (*J. Vladár*, *Praveká plastika*, 80, 81, obr. 50, 51; *týž*, *Umenie Spiša*, 54, obr. 31; *J. Paulík*, *Praveké umění*, 203, obr. 85; R. Pleiner (ed.), *PDC*, 344, obr. 93: 17).

nestačí. Velmi důležitá jsou pak torza ZN z kultovního objektu z Uherského Brodu, náležející podle V. Hrubého starší fázi středodunajské mohylové kultury (obr. 6: 1, 2).¹⁶⁴ Jde sice o nálezy ojedinělé, které ale i tak signalizují poměrně raný výskyt nové vlny ZN na Moravě.

Z hlediska průkaznosti Dehnovy téze o mezicivilizační kontinuitě ZN je důležité zjištění původu zoomorfik doby popelnicových polí. V podunajské oblasti bude asi nutno jejich kořeny hledat v jihovýchodním sousedství. Pokud jde o lužickou oblast shledává B. Gediga kolébku ZN na Moravě, odkud se měl tento zvláštní keramický tvar šířit několika směry k severu.¹⁶⁵ Nálezy z Postoupek-Hradiska a Uherského Brodu by této myšlence nasvědčovaly.

Ve střední Evropě došlo tedy k regeneraci theriomorfik nejdříve v oblasti středodunajské, ať již zásluhou místního prostředí samotného, nebo vlivem podnětů z jihovýchodu. Obnovení tradice zoomorfik keramiky v době popelnicových polí, a tím také ideové báze, která jejich potřebu vyvolala, mělo za následek největší rozšíření tohoto druhu keramiky, jakého kdy v pravěku dosáhla.

5. MOŽNOSTI TYPOLOGICKÉHO TRŽIDĚNÍ ZN

Jak vyplynulo z definice pojmu (srov. sub 2) lze v rámci tématu typologicky dále třídit zvláště 1. a 2. skupinu ZN; 3. skupina je třiditelná pouze normami běžné keramiky té které kultury.

Podle přítomnosti či nepřítomnosti druhého otvoru (výlevky, sacího otvoru) jsem rozdělil ZN do podskupin A a B. Obě podskupiny je pak možno dále třídit podle několika hledisek, z nichž nejdůležitější jsou, jak prokázal B. Gediga,¹⁶⁶ hledisko zoologické a hledisko počtu nožek. Objektivnější je hledisko druhé. Existenci nožky (nožek) uplatnili při typologickém třídění ZN již J. Hralová a nově i V. Vokolek,¹⁶⁷ a i když tu nejde o znak chronologického významu, nelze se jeho využití vzdát. Shodně s B. Gedigou považuji za vhodné třídit obě skupiny ZN podle počtu nožek na: I. *čtyřnohé*, II. *dvounohé*, III. *jednonohé* a IV. *beznohé*.

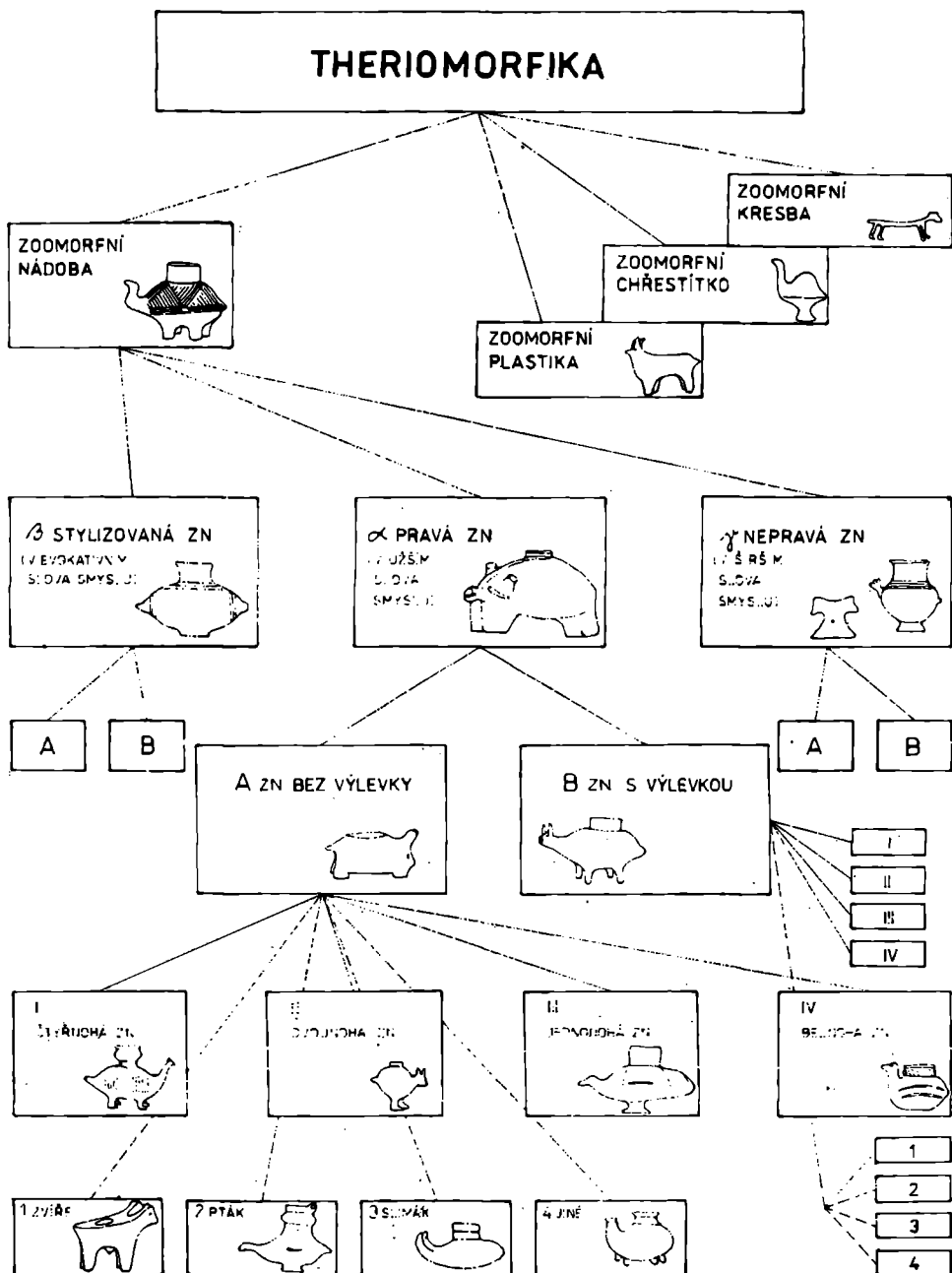
Hledisko zoologické je použitelné v menším počtu případů (srov. sub 6), shodou okolností však se někdy kryje s hlediskem počtu nožek (čtyřnohé ZN — skot; dvounohé ZN — ptáci; beznohé ZN — hlemýžď); tato shoda je ale spíše výjimkou než pravidlem. Ostatní možná kritéria typologického třídění (etážovitě pojetí nálevky, naznačení páteře zvířete, přítomnost ouška, existence či absence nálevky, tvar a výška nálevky, délka a sklon hrdla, tvar hlavy, zmnožení některých částí těla, např. hlavy nebo ocasu či nohou, odebratelnost některých částí, např. hlavy, obsah nádoby atd.) jsou podružná; jsou výsledkem místních hrncířských tradic, náhodné tvůrčí invence, nebo dobovým zjevem, a často se vyskytnou jen jednotlivě. Např. etážovitě zpracování nálevky je lokální manýrou, poplatnou výrobě profánní keramiky ve středních a severních Čechách a v Sasku, která na pojetí těla ZN zpra-

¹⁶⁴ V. Hrubý, PA XLIX/1, 1958, 48, obr. 7: 4—7.

¹⁶⁵ B. Gediga, Motywy, 198.

¹⁶⁶ Tjž, op. cit., 60—61.

¹⁶⁷ J. Hralová, AUC 1960, 154 ad.; V. Vokolek, AR XXXIII, 1981, 423.

Obr. 17. Schéma typologického třídění ZN. (Kresba V. Podborský — S. Ševčík.)

vidla nemá vliv. Stejně i ztvárnění nálevky do podoby další nádoby je místně omezeno. Dosti účelové zařízení je ucho ZN, zvláště takové, které je funkční a s celkovou kompozicí nádoby vytváří představu snadno přenosného zařízení (kahanu, konvičky). Přítomnost či absence nálevky ZN je jevem především časovým. V neolitu a eneolitu se objeví jen výjimečně, v době popelnicových polí a v halštatu je výjimkou spíše její absence. Provedení hlavy zvířete nebo ptáka, příp. plže či želvy, přítomnost rohů, očí, uší, úst apod., je výrazem určitého realismu provedení nebo míry stylizace; může být také pouhým důsledkem stupně zvládnutí materiálu výrobcem. Zmnožení hlavy zvířete je známo již z neolitu (obr. 3: 3), asi též z eneolitu (obr. 5: 1) a vyskytne se ještě v době halštatské (obr. 13: 4). J. Neustupný považoval tento jev za symbol chtěného množení, plodnosti,¹⁶⁸ a patrně nebyl vzdálen pravdy.

Podle základního zoologického určení lze ZN obecně třídit na: 1. ZN v podobě čtyřnohého zvířete, 2. v podobě ptáka, 3. v podobě plže (slimáka) a 4. jiné (např. odvozené) tvary (obr. 7). Navržené typologické třídění (srov. schéma na obr. 17) je obecné, platí pro ZN všech kultur pravěku a v detailech může být doplněno systémy B. Gedigy, C. Eibnera, W. Coblenze aj., vypracovanými zejména pro ZN doby popelnicových polí.

6. PROBLÉMY ZOOLOGICKÉ INTERPRETACE THERIOMORFIK STŘEDOEVRÓPSKÉHO PRAVĚKU

Pokud jde o zjištění, které zvíře ta která ZN představuje, shoduje se většina badatelů v tom, že takové určení je obtížné, zhusta vůbec nemožné, zejména pro málo realistické zpracování zvířecí podoby, pokračující proces stylizace, schématickou modelaci předlohy atd.¹⁶⁹ V některých případech se zdá, že na příslušné ZN se kontaminují znaky více živočišných druhů (čtyřnožců a ptáků), případně s nimi i znaky lidského těla, např. lidská chodidla, rysy obličejů apod.¹⁷⁰ Nezdá se však být možné, že by pravěký tvůrce modeloval fantastická zvířata, smyšlené tvory, ať již jako výplod umělecké fantazie, či jako zobrazení nadpřirozených bytostí. Základní prvky realismu je na ZN možné sledovat od neolitu až po ranou dobu dějinnou a co alespoň primitivně realistické není, to je dílem dobové stylizace, zjednodušení námětu, přízpůsobení předmětu jeho účelu i výtvarných schopností výrobce.

Přesto však základní zoologická interpretace zoomorfik prováděna bývá, zvláště z důvodů funkční a ergologické analýzy této keramiky.¹⁷¹ Obvykle ji provádí více méně kvalifikované sám archeolog, i když se objevuje oprávněný požadavek spoluúčasti zoologa.¹⁷² Žádaná spolupráce se zoologem, resp. odborné zoologické určení je prováděno zřídka¹⁷³ a nepřináší také zcela jednoznačné závěry. Je tudíž v této otázce nutno počítat — pokud se nechceme vzdát lákavé možnosti využití zoologické interpretace pro další úvahy —

¹⁶⁸ J. Neustupný a kol., Pravěk Československa, 115.

¹⁶⁹ J. Hralová, AUC 1960, 158; I. Peškař, PVM II, 1961, 48; C. Eibner, op. cit., 174; B. Gediga, Motywy, 60, 159; Sb. Prahistorija ziem polskich IV, 1979, 327.

¹⁷⁰ Viz pozn. č. 94.

¹⁷¹ C. Eibner, op. cit., 184 ad.

¹⁷² E. Pleslová, op. cit., 302.

s určitým subjektivním zkreslením. Dosažené výsledky je nejlépe konfrontovat se zoologickým rozbohem dobytkařské složky té které kultury (pokud je k dispozici).¹⁷⁴ V praxi se dospívá i k alternativním možnostem výkladu (např. medvěd X prase; skot X beran), příp. jen ke zjednodušené klasifikaci (čtyřnohé zvíře, savec, bovidální druh, pták). K pozitivním výsledkům může vést zjištění jen určitého typického detailu toho kterého živočišného druhu (např. prasečích rypáku, kozí brady, beraních rohů).

Jak upozornila E. Pleslová dochází někdy k jednostranné generalizující interpretaci zoomorfik, zvláště výčnělků nebo odlomených hlaviček; v Polsku např. je tendence vidět v nich především beraní hlavy, zřejmě pod vlivem pověstné plastiky z Jordanówa; v české literatuře opět převládá stereotyp „býčích“ hlav, asi díky zjednodušenému přejímání předovýchodních představ.¹⁷⁵

Není bez zajímavosti sledovat výsledky zoologické interpretace theriomorfik v rámci sledu základních etap pravěku. E. Pleslová poukázala na fakt, že vývoj přináší vždy rozhojnění zvířecích druhů;¹⁷⁶ z hlediska celého pravěkého vývoje však jde o sortiment dosti uzavřený.

Již ve středoevropském lineárním neolitu lze na ZN rozpoznat druh rohatého čtyřnožce (skot?) (obr. 1: 3) a druh zavalitého zvířete (obr. 1: 2, 4), snad prasete, snad skotu. Věrnější provedení hlavy, konstatované na ZN lidu s VK,¹⁷⁷ ukazuje na převažující oblibu modelace rohatého dobytka, skotu (obr. 2: 1, 4, 6), příp. berana (2: 2). Širší výběr pak přináší mladší neolit, zvláště kultura s MMK; zde se vedle prasete či kozy (obr. 3: 1, 4) objeví nepochybně kozel a pták (3: 3, 2), v širší lengyelské oblasti lze uvažovat i o skotu a drobném přezvýkavci, z lovné zvěře o medvědu (obr. 4: 1, 5). Problém, zda jsou zpodobována samčí nebo samičí individua, nelze obecně vyřešit. V několika případech (Herkheim, Postoupy-Hradisko, Komjatice) jde jednoznačně o samce, většinou však to nelze rozhodnout. Na základě analogií drobných zvířecích terakot, jejichž interpretace je ovšem opět opřena o eneolitické období, by bylo možno soudit nejen na samčí, ale i na samičí jedince.¹⁷⁸ Paušální označování rohatých zoomorfik za býky není správné a v každém případě je — v rámci objektivity — lépe hovořit obecně o skotu.¹⁷⁹ Nelze však popřít, že v některých případech vzezření zvířecí hlavy nejvíce připomíná býka (obr. 2: 1).

Pokusil jsem se na jiném místě o zoologickou interpretaci veškeré zoomorfni keramiky lidu s MMK.¹⁸⁰ Ze 120 shromážděných jedinců jsem určil (často záměrně přísně) 96 exemplářů; ve 45 případech šlo o drobného přezvýkavce, většinou kozu (kozla), ve 29 případech o prase (asi prase domácí), 6 × o skot,

¹⁷³ H. Petzsch, Bemerkungen zu vier Bruchstücken prähistorischer Tierplastiken von der Coschützen Heidenschanze vom Standpunkt des Zoologen, *AuFzSB* 5, 1958, 217—224; B. Novotný, *PA LVII/2*, 1966, 864.

¹⁷⁴ Srov. V. Podborský, *Zvířena* (v tisku).

¹⁷⁵ E. Pleslová, op. cit., 298, 300; V. Podborský, *Zvířena* (v tisku).

¹⁷⁶ E. Pleslová, op. cit., passim.

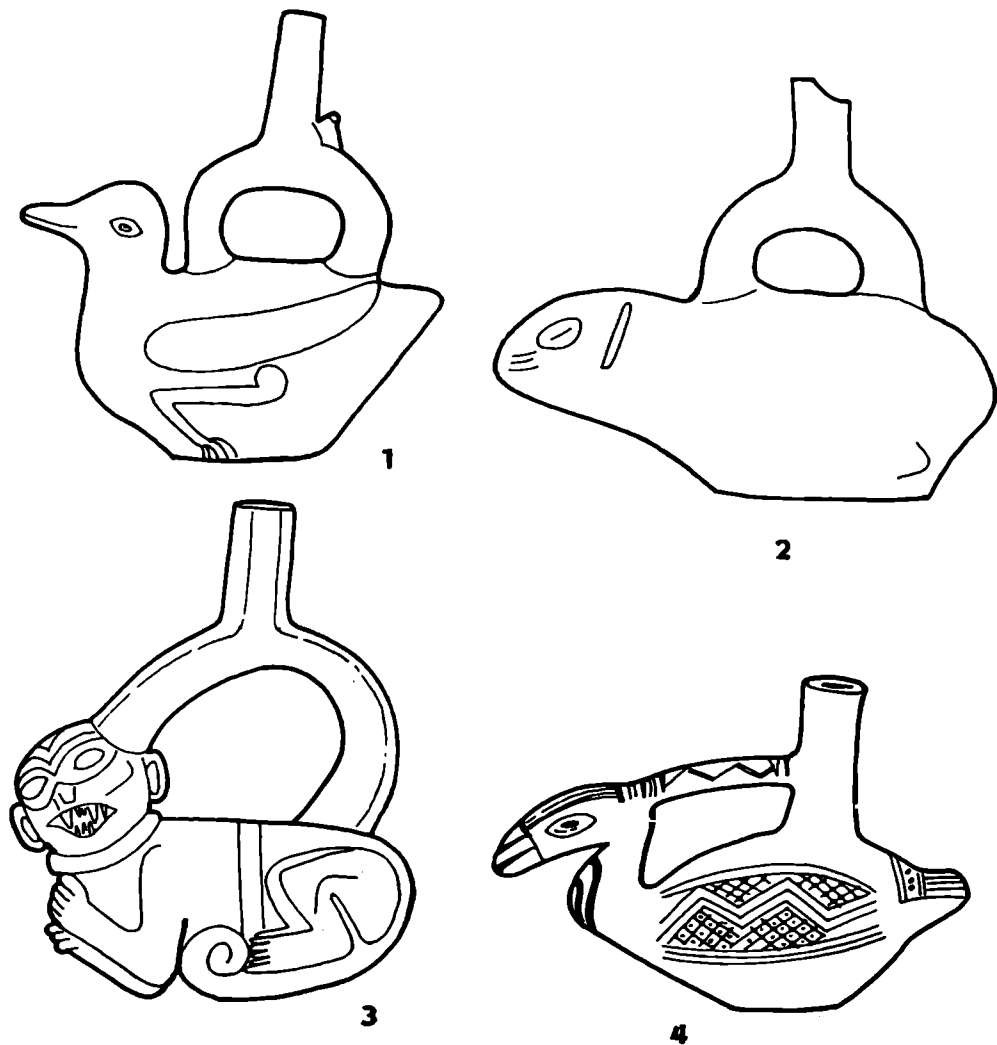
¹⁷⁷ *Táž*, op. cit., 298.

¹⁷⁸ V. Podborský, *Zvířena* (v tisku).

¹⁷⁹ W. Dehn, *Germania* 28, 1944—50, 1—5; E. Pleslová, op. cit., 298; V. Podborský, *Zvířena* (v tisku).

¹⁸⁰ V. Podborský, l. c.

4 × o psa a jednotlivě se objevili liška, medvěd, zajíc, želva, pták a ryba. Z určitelných plastik tu tedy převažuje v 89,36 % domácí zvíře; zřejmě nejde o náhodu, ale o odraz vyspělé zemědělsko-dobytkářské civilizace. ZN se z rámce ostatních theriomorfik MMK nikterak nevylučují. Relativně malé zastoupení skotu ukazuje — i v tom případě, vezmeme-li v potaz možnost chyby z určení —, že nešlo o paušální zobrazování býka, jak se někdy zjednodušeně konstatovalo.

Obr. 18. Portrétní zoomorfní láhve Mochiků a jejich pokračovatelů (sev. Peru). 1 — styl Chimů (1 100–1 300 n. l.); 2,3 — styl Mochica (500–1 000 n. l.); 4 — kečujsko-chimújský styl (1 200–1 500 n. l.). (Kresba TS FF UJEP, M. Bálek, podle C. A. Burlanda a B. Gundy.)

Eneolit je dobou postupného ústupu ZN. Z českého a moravského materiálu lze zoologicky určit především exemplář z Liběšovic-okolí (obr. 5: 3): podle soudkovitého těla by mohlo jít nejspíše o prase, i když E. Neustupný uvažuje o býkovi a E. Pleslová zmiňuje náznak volste,¹⁸¹ tedy znak ptačího organismu. Ptáka znázorňoval asi exemplář z Ohrozimi-Čubernice (obr. 5: 2); bližší určení je sotva možné. Stylizovaná soudkovitá nádobka z Kolína (tab. IV) má zavalitost těla nejbližší opět k praseti. Jednoznačně býčí hlavu, navíc s magickým trojúhelníkem na čele, představuje torzo z Jevišovic (tab. V). Býčka snad představuje i hlavička z Vážan-Vejstice, zatímco druhé torzo z Vážan má být býčkem či beranem.¹⁸² O hlavičce z Nebovid,¹⁸³ stejně jako o dalších podobných zlomcích ZN, se nelze jednoznačně vyslovit (beran?, skot?). Držadlo vaničky z Dřevohostic (obr. 5: 4) by mohlo představovat ptačí hlavu, je však velmi zjednodušené. Zoomorfní držadla na vanovitých mísách jordanovské kultury jsou koncepována zřejmě na tradicích MMK a připomínají nejvíce kozí nebo kravské hlavy.¹⁸⁴ Také ze širší oblasti střední Evropy, zejména z Polska, jsou z eneolitické keramiky uváděna zvířata jako beran, býk a vůl; známý pár měděných „volků“ z Bytnie představuje rohatý skot, kompozice hliněných „volků“ se jhem z Krężnice Jarej však má hlavu a rohy modelovány spíše ve stylu kozích či beraních protomů, tělo, zvláště hřbet, je naproti tomu pojato jako realistická studie skotu.¹⁸⁵ Také zvířecí hlavy ze sprčení modelu z Radošiny představují záprah skotu.¹⁸⁶

Stejně jako v neolitu jsou tedy aplikována především domácí zvířata a ptáci; vzrůstající je frekvence skotu, i přímo býka. O významu kompozice záprahu dvojic rohatých dobytčat bylo již mnohokrát pojednáno. Prokázat lze zobrazení samých jedinců (Makotrasy), opačný případ lze jen předpokládat. Sortiment zvířecích druhů se v neolitu oproti lengyelskému neolitu v podstatě nezměnil, spíše zúžil.

Materiál ze starší části doby bronzové zoologicky využít nelze. Ani torza z kultovního objektu v Uherském Brodě nejsou pro tento účel nejvhodnější, takže jejich interpretace jako „býčků“¹⁸⁷ je opřena spíše o nálezy skutečných tuřích lebek v uvedeném objektu.

Zoologické určení materiálu doby popelnicových polí je o to obtížnější, že i ZN v užším smyslu slova bývají modelovány značně abstraktně a že na nich lze identifikovat zpravidla jen jednotlivá charakteristika. Podle různých se obvykle uvažuje především o býcích,¹⁸⁸ ale obecnější označení „rohatý

¹⁸¹ E. Neustupný, AUC 1960, 48; E. Pleslová, op. cit., 300.

¹⁸² J. Böhm—K. Snětina, PA XXXX, 1934—35, 15, obr. 2: 1, 2, pozn. 6; E. Pleslová, op. cit., 301, pozn. 55.

¹⁸³ B. Novotný, OP XIV/1, 1950, 170, obr. 1.

¹⁸⁴ Také novější nálezy pozdní lengyelské keramiky z Čech (Plotiště n. L., Topol aj.) vykazují tytéž znaky.

¹⁸⁵ T. Wiślański (ed.), The Neolithic in Poland, 156, 161, tab. VII, XIV: 1; J. Gąssowski, Sztuka pradziejowa w Polsce, Warszawa 1975, 53, obr. 21, 22; Sb. Prahistoria ziem polskich II, 1979, 238, obr. 137 (torzo z Krzekotówek, obr. 137: 7, představuje zcela zřetelně berana).

¹⁸⁶ J. Vladár, Praveká plastika, 65; J. Paulík, Praveké umenie, 203.

¹⁸⁷ V. Hrubý, op. cit., 48.

¹⁸⁸ J. Hralová, AUC 1960, 158; I. Peškař, PVM II, 1961, 49, pozn. 144; týž, Sb ČSSA 2, 1962, 285, pozn. 25; V. Vokolek, AR XXXIII, 1981, 423.

dobytek“ by asi bylo i tu vhodnější. Nejblíže k interpretaci býčích hlav mají obě ZN z lužického hrobu z Malé Bělé z roku 1968,¹⁸⁹ jejichž pojetí (protažené obloukovité rohy) se nejvíce přibližuje halštatským býčím protomům. Většinou však rohy lužických ZN tak výrazné nejsou; B. Gediga uvažuje pro tyto případy o volku nebo kozlovi, případně beranovi.¹⁹⁰ V jednotlivých případech (obr. 8: 1) jde nesporně o berana; pasoucího se beránka snad představuje i nově publikovaná nádobka z Otrokovic-Kvítkovic (obr. 8: 2).¹⁹¹ ZN ze Sierpówa (obr. 8: 3) zobrazuje asi prase. V řadě případů jde o ptáka, asi vodního (obr. 11: 3, 5, 7). Zoomorfikům z Gluszyzny (obr. 11: 1) s rekonstruovanou hlavou bývá označováno za želvu, stejně jako tvar z Chobienii.¹⁹² Nádobka z Wijewa evokuje hlemýžď (obr. 11: 8). — Z Podunají stojí za zvláštní zamyšlení 4 nádobky z Vösendorf (obr. 9: 1, 3, 4); stojí vždy na dvou lidských (?) nožkách a C. Eibner je připisuje bovidálnímu zvířecímu druhu.¹⁹³ Podle vzhledu hlavy by však mohlo jít i o srnce (koloucha). V případě obou nádob z Maďarska (obr. 9: 6)¹⁹⁴ jde nesporně o ptáky, asi o husy.

Rozlišení pohlaví zobrazovaných zvířat v době popelnicových polí vůbec není možné. Primární asi sekundární pohlavní znaky, zachycené někdy na neolitických a eneolitických ZN, nyní zcela chybějí.

Ve srovnání s neolitickou vlnou zoomorfik se zastoupení zvířecích druhů příliš nemění: převládá patrně skot a drobný přežvýkavec (beran), časté je i prase, vzrůstá frekvence vodního ptáka, nově se objeví kuriozity: želva a hlemýžď.

Halštat ve výběru zvířecích druhů žádných změn nepřináší. Běžně jsou zobrazovány druhy: skot, prase, ovce (beran), pták (obr. 12: 8, tab. XI: 1; — obr. 12: 6; — obr. 12: 7, tab. XI: 2; — obr. 13: 1, 3, 5, 6, 8), A. Dularová v některých rohatých kracích shledává i jelena¹⁹⁵ a jako zvláštnost se objeví slimák (obr. 13: 7). Motiv rohatého skotu převládá u ZN v širším smyslu slova (obr. 13: 2, 14, 15) a pro halštatskou civilizaci je typický. Často je zdůrazňována obliba vodních ptáků (labutí, kachen) v halštatském umění (i v toreutice) a to také ve spojení pták — skot.¹⁹⁶ Toto spojení má základ ve věrské sféře a lze je sledovat ze starších tradic až do náboženství Keltů, jak poukázal již W. Dehn. I v halštatě shledáme exempláře se znaky více zvířecích druhů (prasete, skotu apod.) a tudíž těžko určitelné.

Ani doba římská nepřispěla k rozšíření výběru zvířat v zoomorfni plastice ničím novým. K. Motyková-Šneidrová konstatuje pro toto období zastoupení ptáků a zvířat zavalitého těla, I. Peškař vidí mezi čtvernožci v moravském

¹⁸⁹ V. Vokolek, op. cit., 422, 423, tab. I: 1, 2.

¹⁹⁰ B. Gediga, Motywy, 159; srov. též Sb. Prahistorija ziem polskich IV, 1979, 327 ad.

¹⁹¹ J. Kohoutek — J. Langová, op. cit., xxx.

¹⁹² H. Söhnel, Schles. Vorzeit 6, 1896, 470, obr. 12; M. Lienau, Mannus 10, 1918, 217—218; B. Gediga, Motywy, 246—247, obr. 14f, 13a; katalog Ślask w pradziejach Polski, Wrocław — Warszawa — Kraków 1970, 97, 98, obr. 15; Sb Prahistorija ziem polskich IV, 1979, 327, obr. 200: 3.

¹⁹³ C. Eibner, op. cit., 169 (zde i starší literatura).

¹⁹⁴ E. Patek, Die Urnenfelderkultur in Transdanubien, Budapest 1968, tab. CI: 1, 2.

¹⁹⁵ A. Dular, AV XXIX, 1978, 89.

¹⁹⁶ H. Ladenbauer — Orel, op. cit., 86; G. Kossack, Symbolgut, 50 ad.; T. Kovács, op. cit. 67.

¹⁹⁷ K. Motyková-Šneidrová, AUC 1960, 235—6; I. Peškař, SbČSSA 2, 1962, 285—6.

materiálu především býčky.¹⁹⁷ Z Polska a Německa se často uvádějí kanci a berani, příp. ptáci (husa, slepice) a býci. Přínosem doby je realistická modelace znaků kančího těla (obr. 16), která nepřipouští pochybností o druhovém určení a dává tušit význam kance v nadstavbové sféře podobně, jako tomu bylo před tím u Keltů.

Shrňme-li výsledky zoologické interpretace středoevropských ZN shledáme, že přes bariéry mnoha staletí a různých civilizací se udržuje v podstatě stejný sortiment podomácku chovaných zvířat: skot (býk), ovce (beran), koza (kozol), prase (kanec), pták. Lovné druhy (medvěd, jelen, srnec), případně kurióza (želva, plži), jsou tu jen jistým nádavkem.

7. OTÁZKY FUNKČNÍ INTERPRETACE ZN STŘEDOEVROPSKÉHO PRAVĚKU

Dopátrat se skutečné funkce ZN v mechanismu dění pravěku není všeobecně považováno za snadný úkol. Řada badatelů se k této otázce již vyslovila a kromě obecného soudu o kultovním významu těchto předmětů se zřídka došlo ke shodným úsudkům. Je zajisté třeba počítat také s možností změny funkce ZN, jak ve smyslu geografickém (zvl. ve vztahu centrum — periférie), tak ve smyslu chronologickém; počítá se např. s možnou funkční diferenciací i v rámci samotného lužického komplexu.¹⁹⁸ Jednotná, houževnatě přes tisíciletí se udržující idea ZN, opakující se tématické zabarvení a zřejmá vazba předmětu na zemědělské, málo industrializované civilizace však svědčí pro jednotný prazáklad jejich výskytu. Tento prazáklad se musel dotýkat samé podstaty lidské existence, jestliže byl přebírán časově vzdálenými a často i sociálně zcela odlišně formovanými civilizacemi.

V nejširších souvislostech lze uvést následující možné funkce pravěkých ZN:

I. profánní účel: 1. sací (dětské nádoby)

2. dětské hračky
3. lampy — kahany
4. dýmky
5. hudební (signální) nástroje
6. ozdoby, umělecké předměty

II. kultovní účel: 1. schránky nápoje nesmrtnosti

2. schránky obětin přírodním silám, resp. božstvu vegetativní sféry
3. libační nádoby („rhytony“)
4. předměty magie ochrany osob, zvířat, přírodnin
5. kultovní svítidla či vykuřovaadla.

Na souvislost nádob s výlevkou (sací nádoby) s dětskými pohřby poukázal naposledy podrobně C. Eibner, který shledal 13 prokazatelných případů výskytu předmětu v dětském hrobě doby popelnicových polí a konstatoval, že také některé sídlištní nálezy sacích nádobek (Brno-Obřany) svědčí pro dětské prostředí. Pojem dětský věk však autor chápe dosti široce: v registrovaných hrobech nejde vesměs o kojence, spíše — pokud se dá s určitostí

¹⁹⁸ B. Gediga, Motywy, 200.

¹⁹⁹ C. Eibner, op. cit., 182.

soudit — o větší děti; doba kojení se také, jak zjistil C. Eibner podle etnologických analogií, pohybuje v rozpětí 1 — 14/15 let.¹⁹⁹ Přistoupí-li k tomu značný počet nádob z hrobů bez možnosti určení stáří pochovaného jedince, tedy z hrobů případně také dětských, a dále z hrobů dospělých jedinců, vázaných však nějakým způsobem na dítě (šestinedělka, chůva apod.), pak souvislost těchto nádob a dětské výbavy ještě více vyniká. Eibnerovu teorii však zeslabuje fakt, že v jeho zorném poli jsou sací nádoby všeho druhu, tedy i ty bez zoomorfní podoby; jde tu o jiné pojetí tématu než to, které uplatňujeme v této studii.

Na vztah ZN k dětské hrobové výbavě upozornil v české literatuře již J. Hellich a nověji I. Peškař,²⁰⁰ kriticky se k němu naopak postavil B. Gediga.²⁰¹ Připustíme-li vazbu ZN na dětskou výbavu (ale prokázán je i opak), pak by mohlo jít, především u nádob s výlevkou (násoskou) o dětské sací láhve, jak soudil již roku 1909 H. Laporin a po něm řada dalších autorů, i když často s výhradou.²⁰² Je však pravda, že pro dítě je ZN příliš zvláštním a tudíž drahým artiklem a že by k sání stačila prostá nádobka, jak podotýká B. Gediga. Je dále zjištěno, že ani v době popelnicových polí nemají všechny ZN výlevku (srov. výše např. nový nález z Otrokovic-Kvítkovic, obr. 8: 2) a že tudíž jako sací nádoby sloužit nemohly.

Stejně tak prostou funkci ZN jako dětských hraček, již prokazovali nebo alespoň nevyklučovali E. Neeb—P. T. Kessler, J. Hellich, K. Motyková-Šneidrová aj.,²⁰³ je nutno s poukazem na značnou výrobní náročnost a tedy i na poměrnou nákladnost a při tom křehkost, jakož i na výjimečnost předmětů, odmítnout; učinili tak již E. Krüger, J. Hralová, I. Peškař, B. Gediga aj.²⁰⁴ Jinak by bylo možno hodnotit prosté hliněné plastiky zvířat, často neumělé a špatně vypálené, kde by účel dětské hračky, příp. hříčky dospělého člověka (hrnčiče?) mohl být akceptován. H. Petzsch cituje např. zkušenost etnologky K. Schlosserové z jižní Afriky, kde pasáči dobytka si krátí dlouhou chvíli hnětením hliněných figurek zvířat, především skotu, jehož vlastnictví je rozhodující pro sociální postavení v dané společnosti; jejich výtvořiny spadají do oblasti dětských přání a tužeb.²⁰⁵ Výroba ZN však není záležitostí dětské hry, nýbrž spíše dílem výtvarníka-profesionála (hrnčiče?). Pokud souvisí s dětským prostředím, pak zcela určitě zprostředkovaně, tj. cestou věrských představ přírodního náboženství.

Řada archeologů dále vysvětlovala ZN jako lampy či kahany. Vyvinula se celá „lampová“ teorie, jejíž hlavní zastávce vyjmenoval již I. Peškař.²⁰⁶

¹⁹⁹ J. Hellich, PA XXXVI, 1930, 102; I. Peškař, PVM II, 1961, 49—50.

²⁰¹ B. Gediga, Motywy, 202.

²⁰² H. Laporin, Schles. Vorzeit in Bild u. Schrift NF V, 1909, 43; G. Kossack, Symbolg., 35; R. Pittioni, Urgeschichte, 432, 505; H. Müller—Karpe, Münchener Urnenfelder, Kallmünz 1957, 17; I. Peškař, PVM II, 1961, 48, 51; W. Coblenz, AuFzSB 5, 1956, 277; C. Eibner, op. cit.; J.-W. Neugebauer—K. Simperl, op. cit., 160, obr. na str. 161.

²⁰³ E. Neeb—P. T. Kessler, Mainzer Zeitschr. VIII—IX, 1913—14, 45 (citov. podle I. Peškaře); J. Hellich, op. cit., 102; K. Motyková-Šneidrová, AUC 1960, 235, 238.

²⁰⁴ E. Krüger, Germania 23, 1939, 251, pozn. 2; J. Hralová, AUC 1960, 158; I. Peškař, PVM II, 1961, 49; B. Gediga, Motywy, 201, 202.

²⁰⁵ H. Petzsch, AuFzSB 5, 1956, 224.

²⁰⁶ Jde zvl. o tyto badatele: H. Sönnel, J. L. Pič, E. Blume, A. Gottwald, Z. Zakrzewski, W. J. Ber, L. J. Łuka (I. Peškař, PVM II, 1961, 48, pozn. 133—135).

G. Kossack formuloval často citovanou tézi, v níž v západní části střední Evropy interpretoval ZN jako lampy všechny, ve východní části jen některé.²⁰⁷ B. Novotný možnost této interpretace připouštěl zvláště pro oblast MMK vrcholného neolitu,²⁰⁸ K. Motyková-Šneidrová i v případě některých exemplářů doby římské²⁰⁹ a J. Vladár opět pro stylizovanou lengyelskou nádobku z Komjatic (obr. 4: 4).²¹⁰ I lampová teorie však byla záhy podrobena kritice; W. Coblentz věcně konstatoval, že na ZN z jeho pracovního území nebyly nikde zjištěny saze nebo stopy ohně, což potvrdil také I. Peškař pokud jde o moravské nálezy, s výjimkou želechovické ZN (tab. IX), která byla celá z části deformována žárem.²¹¹ Stopy po opálení nebo očazení nezjistila na českém inventáři ani J. Hralová; je však třeba posoudit, zda stopy ohně jsou podmínkou k přiznání funkce svítidla ZN: nebývají vždy ani na římských kahanech a tu se o jejich funkci nepochybuje, a nejsou ani na závěsných kubických „lampičkách“ lidu s MMK, ani na „kadidelnicích“ lužického lidu.²¹² Stopy očazení ústí nádobky kolem hořícího knotu²¹³ zmizí po delší době uložení keramiky v zemi, resp. také při čištění v laboratoři. Významnější je námitka J. Hralové, že výlevka lužických ZN je vesměs vodorovná, zatímco užití nádoby jako kahanu předpokládá otvor svislý.²¹⁴ Je sice pravda, že jako svítícího otvoru mohlo být užito spíše nálevky, která je zpravidla svislá, ale horizontální výlevka by v tomto případě byla nejen afunkční, nýbrž přímo protismyslná.

Funkci kahanů lze tedy připustit pouze v případě ZN bez výlevky, ale i tam je málo pravděpodobná. Pokud bychom ji akceptovali, neprokážeme běžné každodenní použití těchto kahanů; pro tento účel by ZN muselo být mnohem více (také na sídlitřích); šlo by asi nejspíše o svítidla obřadní.

Další možné interpretace ZN, např. jako dýmek,²¹⁵ vodních „hudebních“ nástrojů (srov. soudobé analogie vodních ptáků, prodávaných jako suvenýry např. na černomořském pobřeží, obr. 19), případně jako ozdobných a uměleckých předmětů,²¹⁶ je možno vzít v úvahu, nelze je však pro pravěk prokázat.

Z důvodů, které níže rozvedu, považuji kultovně-magický význam ZN za pravděpodobnější nežli význam profánní. Všeobecně kultovní význam ZN formulovali např. J. Neustupný, J. Böhm, J. Květ, J. Filip, V. Budinský-Krička, V. Hrubý, B. Novotný, J. Hralová, K. Motyková-Šneidrová, I. Peškař, E. Pleslavá, V. Vokolek aj., zejména též zahraniční badatelé (např. W. Dehn, G. Kossack, W. Coblentz, B. Gediga aj.). Jde však o to, jakou konkrétní funkci v rámci prvobytného náboženství ZN plnily. Lze předpokládat, že šlo o funkce v ceremoniální oblasti živých lidí (uchování a podpora života),

²⁰⁷ G. Kossack, *Symbolgut*, 51.

²⁰⁸ B. Novotný, *Lužianska skupina*, 79.

²⁰⁹ K. Motyková-Šneidrová, *AUC* 1960, 235.

²¹⁰ J. Vladár, *Praveká plastika*, 121, obr. 28.

²¹¹ W. Coblentz, *AuFzSB* 5, 1956, 277; I. Peškař, *PVM* II, 1961, 48.

²¹² J. Filip, *Kultovní předměty*, 103–104.

²¹³ Očazení ústí nádobky kolem hořícího knotu vzniká záhy poté, jakmile se sníží výška knotu na úroveň ústí nádobky, jak prokázal experiment *PhDr. J. Kovárnika* z JM ve Znojmě; tento experiment bude publikován zvláště.

²¹⁴ J. Hralová, *AUC* 1960, 157.

²¹⁵ W. Coblentz, *AuFzSB* 5, 1956, 278.

²¹⁶ K. Motyková-Šneidrová, *AUC* 1960, 235.

Obr. 19. Vodní píšťala v podobě ptáka. Dětská hračka současné doby, suvenýr z černomořského pobřeží. (Foto S. Ševčík.)

i v oblasti kultu mrtvých.²¹⁷ Druhé však může souviset s prvním, resp. může být od prvního odvozeno. Především výskyt ZN v hrobech, někdy dokonce v pozoruhodné situaci,²¹⁸ vede k úvahám o vztahu ZN k posmrtnému životu, zvláště když se ZN setká v hrobové výbavě s jiným potenciálně kultovním předmětem (např. chřestítkem).²¹⁹ Již téměř před 70 léty byl vysloven názor, že ZN mohly v hrobech plnit funkci schránek nápoje nesmrtelnosti.²²⁰ Jde o smělý, poněkud romantický dohad, jemuž v řadě případů odporuje výlevka.

²¹⁷ H. Ladenbauer—Orel, ArchA 1, 1948, 86; B. Gediga, Motywy, 200; J. Vladár, Praveká plastika, 52, passim; J. Paulík, Praveké umenie, 30, passim.

²¹⁸ Na pohřebišti lengyelské kultury v Zengövárkony se v hrobě č. 214 našla ZN na místě chybějící lebky; pozoruhodná je též skutečnost, že na uvedeném pohřebišti patřily pohřby bez krání k nejbohatším a J. Dombay je považoval za hroby náčelníků velkorodin (op. cit., 118, 218, 200, tab. LX, CX).

²¹⁹ J. Hralová, AUC 1960, 158; V. Vokolek, op. cit., 422, 423.

²²⁰ K. Spieß, MAGW 44, 1914, 17—43.

Na druhé straně však určitá funkce ZN v pohřebních rituálech se zdá být nálezovou situací doložena: uložení poškozené ZN místo hlavy mrtvého v Zengövárkony (neolit), rituální rozbití ZN na žárovišti v Lübenau (stěhování národů), časté nálezy ZN v hrobech lidu popelnicových polí (někdy ve více exemplářích, např. Vösendorf, Malá Bělá) tomu nasvědčují. Spíše než o schránku nápoje nesmrtelnosti může jít o rituální uložení, resp. zničení, obřadní nádoby, symbolizující zánik pozemského života, i jeho pokračování v nadpozemském transcendentnu.

Nejpravděpodobnější se však zdá interpretace ZN jakožto atributů kultu ve světě živých lidí. Tento kult jistě měl v různých dobách a v různých geografických a sociálních podmínkách různé formy, směřoval však v podstatě vždy ke stejnému cíli: „— uchovat a posílit vlastní rod a zajistit mu bohatství přírody —“;²²¹ jde o různé varianty starého neolitického uctívání obecné vegetativní síly přírody, matky Země či velké Matky, jejímž symbolem byl v Přední Asii od nepaměti býk.²²² Všeobecně je nesprávné hovořit přímo o obětech božstvu (např. úrody, plodnosti, země), neboť představa bohů ve střední Evropě zobecněla zřejmě dosti pozdě (mladší doba bronzová, halštát). **Z hlediska vysvětlení funkce ZN je však lhotejné, směřovaly-li obřadní manipulace magickou cestou přímo k určité přírodní síle, nebo „božskou“ cestou v podstatě k témuž objektu.**

Podle forem kultovně-magických obřadů v různých civilizacích je pak možno ZN považovat především za schránky obětin přírodním silám, resp. božstvu vegetativní sféry. Obětiny mohly mít ráz tuhé hmoty (např. obilí), či tekutiny. V případě ZN s výlevkou mohlo jít také o nádoby k úlitbám,²²³ nesprávně označované za rhytony, jak poukázala J. Hralová na základě definice rhytonu podané B. Svobodou.²²⁴

Místně mohly ZN (i bez vnitřního obsahu) plnit funkci předmětů magie ochrany osoby nebo skupiny osob (novomanželského štěstí apod.), domácích zvířat, osevu, úrody, vody, vzduchu atd.²²⁵

Posléze není vyloučena ani funkce kultovních kahanů či vykuřovadel. Jak poukázal B. Gediga, funkce kahanů, kultovních nádob nebo libačních nádob se navzájem nevylučuje.²²⁶

Za nejdůvoditelnější však považují funkci ZN jako schránek obětin přírodním silám nebo božstvu vegetativní sféry. Až nápadná shoda evropských ZN s jejich jihoamerickými analogiemi (srov. sub 3) vede také k indentičké interpretaci: mezi indiánskými kmeny hrály ZN úlohu obětních nádob; do otvoru ve hřbetě figury vkládali Indiáni lístky koky, zrna kukuřice nebo trochu kvašeného kukuřičného nápoje čiči jako oběť bohům, aby si zajistili dobrou úrodu.²²⁷ E. Pleslová upozornila na obětní scénu z uruckého pečetidla, kde

²²¹ V. Hrubý, PA XLIX/1, 1958, 50—51; R. Pleiner (ed.), PDČ, 244.

²²² J. Böhm, Kronika, 141; E. Pleslová, op. cit., 303.

²²³ J. Neustupný, Náboženství pravěkého lidstva, 94; J. Kvíčala, ČVMSO 59, 1950, 10—11; V. Hrubý, op. cit., 48, 50; G. Kossack, Symbolgut, 51, 56—58; I. Peškař, PVM II, 1961, 48; E. Pleslová, op. cit., 303.

²²⁴ J. Hralová, AUc 1960, 157.

²²⁵ K. Motyková-Šneidrová, AUC 1960, 238; Z. Podkowińska, Archeologia Polski VI, 1961, 58; E. Pleslová, op. cit., 304, pozn. 77; H. Maurer, Horner Blätter 1, 1979, seš. 2, 10.

²²⁶ B. Gediga, Motywy, 202.

²²⁷ C. A. Burland, op. cit., passim, obr. 258 (text).

lidská postava (kněz?) pozdvihuje ZN přes dva koše naplněné obětními dary.²²⁸ Jde patrně o jediný přímý doklad kultovní funkce ZN z pravěku starého světa. Podobná hospodářská báze dala vzniknout téměř shodným nadstavbovým jevům, v tomto případě náboženským představám i kultovním praktikám, přes hranice kontinentů i tisíciletí.

КЕРАМИЧЕСКИЕ ЗООМОРФНЫЕ СОСУДЫ СРЕДНЕЕВРОПЕЙСКОГО ДОИСТОРИЧЕСКОГО ПЕРИОДА

На основе собственного изучения и результатов специальных научных работ о зооморфных сосудах (далее ЗС) различных периодов доисторического времени автор попытается подать общую картину распространения, возможностей типологической оценки, зоологической интерпретации, а также основные функции доисторических зооморфных сосудов.

Прежде всего автор дает беглую характеристику современной литературы о средне-европейских ЗС, а также дает определение ЗС как составной части класса особых керамических форм и разряда зооморфной керамики (териоморфизм, зооморфизм); различает три основные группы: α: ЗС в узком смысле слова, т. е. сосуд, сделанный более-менее реалистически в подобие животного (рис. 1:3, 2:2, 3:1, 4, 4:1—3, 5, 8, 9:1—6). β: ЗС в эвонативном смысле слова, т. е. стилизованный бутылкообразный (лимонообразный и т. п.) сосуд, особенно распространенный в период полей погребения (рис. 10); однако сюда не включены сосуды типа аскос. γ: ЗС в широком смысле слова, т. е. сосуд обычного типа соответствующей культуры со свободновыятыми зооморфными признаками (рис. 5:4, 9:7, 13:2, 14, 15); эта последняя группа не изучена.

Затем автор дает анализ истоков возникновения ЗС. Этот керамический тип своим возникновением связан с развитием земледельческо-животноводческой цивилизации на Земле, как в области Переднего Востока, так и в дальневосточной области и американском центре неолита. Для средней Европы имеет наибольшее значение Передняя Азия, откуда идея зооморфных сосудов распространилась вместе с другими неолитическими явлениями через Балканы и Карпатскую котловину к средней области Дуная.

В главе о распространении ЗС в средневропейском доисторическом времени автор знакомит нас с основными экземплярами эпохи неолита (культуры с линейно-ленточной, накольчатой и расписной керамикой), энеолита (культура бокалов воронкообразных, эпиленигельской группы), периода полей погребения, галштатского и римского периодов (сравните соответствующие изображения и списки находок ЗС в ЧССР). Вслед за тем автор размышляет над проблемой непрерывности ЗС различных культур и эпох: взаимные отношения неолитических и энеолитических экземпляров и форм периода полей погребения и эпохи галштата безусловны, можно установить внутренние связи зооморфных галштатского и римского времени. Проблемой является перерыв в появлении ЗС в раннем и позднем энеолите, а также в старшем бронзовом периоде; начиная с отоманско-мадяровско-ветержовского горизонта, заметно увеличивается количество зооморфной пластики, а в среднем бронзовом периоде снова заметны проявления собственно зооморфных сосудов (Угерский Брод). В Карпатской котловине непрерывность ЗС и в упомянутые периоды заметнее. Из общего распространения ЗС в средней Европе вытекает, что их родиной являются Балканы и Карпатская котловина, откуда они значительно распространились в области среднего Дуная (Словакия, Нижняя Австрия, Моравия, Чехия, Силезия, Саксония), и в различных периодах и с разной интенсивностью распространились далее и северу, востоку и западу. Максимальное расширение получили в период полей погребения. Латен идею ЗС не знает, в результате цивилизации элементы старого общественного сознания сохраняются до римского периода, когда опять появляются зооморфные сосуды. Идеальным продолжателем доисторических ЗС являются средневековые акваманиле, имеющие происхождение опятьтаки из Передней Азии. Проявление ЗС в доисторический период связано со старой земледельческой цивилизацией и цивилизацией с традиционной земледельческо-животно-

²²⁸ E. Pleslová, op. cit., 303; H. Müller—Karpe, Handbuch II, 374, tab. 90 : 17; týž, Geschichte der Steinzeit, tab. 14 : 1; R. Pleiner (ed.), PDC, 244.

водческой хозяйственной основой, имевшей соответствующую идеологию и образ мышления, близкий европейскому юго-востоку. Природная религия этих цивилизаций акцентирована на консервативный культ плодородия который вытекает в своей основе из неолитического культа Матери Земли. В индустриальной цивилизации старого бронзового периода и латенского периода эти атрибуты культа отсутствуют.

В главе о возможностях типологической классификации ЗС автор предлагает схему (рис. 17), в которой отдельные три основных группы ЗС делит всегда до двух подгрупп: А. без носика; Б. с носиком, а эти в свою очередь делит на отдельные типы: в зависимости от количества ножек на I. с четырьмя ножками, II. с двумя ножками, III. с одной ножкой и IV. без ножек, а в зависимости от зоологического подобия на 1. ЗС в подобе животного, 2. ЗС в подобе птицы, 3. в подобе улитки, 4. и другие. Иные типологические критерии (наличие или отсутствие воронки, ступенчатое построение тела, форма головы животного, увеличенное количество некоторых частей ЗС, возможность разобрать ЗС на некоторые части, напр. голову и т. д.) не существенны. Предлагаемое типологическое деление является общим, относится к ЗС всех культур доисторического времени и в деталях может быть confrontовано с классификациями Б. Гедиги, К. Айбнера и др., разработанными специально для ЗС периода полей погребения.

Зоологическая интерпретация ЗС вообще очень затруднена, особенно при недостаточно реалистически разработанной подобе животного, для развивающейся стилизации — при соединении признаков различных видов животных, или животных и человеческих признаков на одном сосуде. До сих пор недостаточно использовалось при установлении вида животного сотрудничество с зоологами. Начиная с неолита, изображались прежде всего домашние животные: скот (бык), овца (баран), коза (козел), свинья домашняя (дикий кабан), птица; промысловые виды животных (медведь, олень, серна), а также курьезная фауна (улитка, черепаха) присущи некоторым культурам, особенно полей погребения. Обобщенное название сосудов как бычьих сосудов является неправильным. Во многих случаях безусловно изображалось подобие рогатого скота, однако, пол животного, как правило, не обозначен.

К вопросу назначения ЗС было высказано много гипотез, догадок, точек зрения. Речь может идти о следующих возможных функциях ЗС:

- I. практическая цель: 1. сосательные детские сосуды
2. детские игрушки
3. лампы — копилки
4. трубки
5. музыкальные (сигнальные) водяные инструменты
6. украшения, художественные предметы

II. культовая цель:

1. вместилище для напитка бессмертия
2. вместилище для жертвоприношений природным силам, особенно вегетативным божествам
3. ритоны
4. предметы магии охраны (людей, животных, сева, урожая и т. д.)
5. культовые светила или кадила.

Функция ЗС могла в различных периодах и культурных областях меняться; некоторые из упомянутых функций совмещались. Автор считает, на основе находок некоторых ЗС (напр. Зендеваркюн, Любенау) и на основе этнологических аналогий, особенно из старых индийских цивилизаций Перу (культура Мохика), что ЗС являлись предметами культа в отношении и живым людям и в то же время как культ мертвых (второе может быть связано с первым и не исключает первое). Эти сосуды прежде всего служили вместилищами для жертвоприношения (твердых и жидких материалов природным силам, а позже, главным образом, божествам вегетативной сферы). Что касается ЗС с носиком, то речь может здесь идти о сосудах, предназначенных для обряда жертвоприношения. В целом нельзя говорить прямо о жертвоприношениях богам, ибо представление о божествах возникает в средней Европе сравнительно поздно (ранний бронзовый период, галштат). С точки зрения определения функций ЗС безразлично, были ли обрядовые манипуляции связаны магической формой с определенной природной силой, или „божественным“ путем в сущности обращены к тому же объекту. Местами могли ЗС выполнять функцию магии охраны особы (и умершей), группы особ (счастья молодоженов), домашних животных, сева урожая, воды, воздуха и т. д. Нельзя целиком исключить и функцию обрядовых светил; однако, эта функция маловероятна.

ЗС в гробе, особенно ритуально поврежденные или разбитые, символизируют конец земной жизни, однако, и ее продолжение в надземном царстве.

ЗС, таким образом, являются атрибутами куштво-магических свойств в рамках доисторической природной религии. Они не изображают божество непосредственно, а скорее символизируют первичную природную силу (репродукцию). Наиболее распространенные служили в качестве вместилищ для жертвоприношений.

Перевела Г. Винова и В. Томашова

DIE KERAMISCHEN TIERGEFÄSSE DER MITTELEURÖPÄISCHEN VORZEIT

Auf Grund seiner eigenen Untersuchungen sowie auch unter Berücksichtigung der Ergebnisse von Spezialarbeiten über Tiergefäße (weiter nur TG) aus verschiedenen vorgeschichtlichen Zeitabschnitten versucht der Verfasser zu einer allgemein gültigen Vorstellung von der Ausbreitung dieser Gefäße, von den Möglichkeiten ihrer typologischen Wertung, zoologischen Interpretierung und Deutung ihrer Funktion zu gelangen.

Vorerst legt er eine knappe Übersicht über die bisherige, die TG aus Mitteleuropa betreffende Literatur, vor. Und nachdem er den Begriff TG als einen Teil der Klasse besonderer keramischer Formen und der Unterklasse der zoomorphen Keramik (Theriomorphikum, Zoomorphikum) definiert hat, unterscheidet er drei grundlegende Gruppen von TG: α. TG im engeren Sinn des Wortes, d. i. ein mehr oder weniger realistisch in Tiergestalt geformtes Kleingefäß (Abb. 1: 3, 2: 2, 3: 1, 4, 4: 1—3, 5, 8, 9: 1—6). β. TG im evokativen Sinn des Wortes, d. i. ein stylisiertes flaschenförmiges (zitronenförmiges u. ä.) Gefäß, insbesondere aus der Urnenfelderzeit (Abb. 10); Gefäße vom Typus eines Askos sind hier jedoch nicht mit einbegriffen. γ. TG im weiteren Sinn des Wortes, d. i. ein Gefäß von üblichem Typus der betreffenden Kultur mit frei hinzugefügten zoomorphen Merkmalen (Abb. 5: 4, 9: 7, 13: 2, 14, 15); diese Gruppe wird jedoch weiter nicht beachtet.

In der Folge setzt sich der Verfasser mit den Gedanken über die Entstehung der TG auseinander. Das Erscheinen dieser keramischen Gattung ist an das Auftreten der Agrar- und Viehzuchtkulturen auf dieser Erde gebunden, sowohl im Vorderen Orient als auch im fernöstlichen und amerikanischen Zentrum des Neolithikums. Für Mitteleuropa ist Vorderasien von grösster Bedeutung, von dort breitete sich die Idee der TG zusammen mit anderen Erscheinungen über den Balkan und das Karpatenbecken an die mittlere Donau aus.

Das Kapitel über das Vorkommen der TG in der Vorzeit von Mitteleuropa bietet einen kurzen Überblick über die wichtigsten Fundstücke aus dem Neolithikum (aus den Kulturen mit der Linear-, Stichband- und mit bemalter Keramik), dem Äneolithikum (der Trichterbecherkultur und der Epilengyel-Gruppe) sowie aus der Urnenfelder-, Hallstatt- und Römerzeit (vgl. die entsprechenden Abbildungen und Teillisten von Fundorten in der ČSSR). Die folgende Betrachtung über das Problem der Kontinuität der TG in verschiedenen Kulturen und Zeitabschnitten gelangt zu dem Schluss, dass das gegenseitige Verhältnis der neo- und äneolithischen Stücke ausser Zweifel steht, was auch für die Funde der Urnenfelder- und der Hallstattzeit gilt. Eine innere Bindung zwischen den Zoomorphika der Hallstatt- und der Römerzeit erscheint ebenfalls annehmbar. Ein Problem stellt hingegen die Zäsur im Vorkommen von TG dar, die in das junge und späte Äneolithikum sowie in die ältere Bronzezeit fällt; von dem Otomani—Madarovec—Věteřover Horizont an nimmt die Zahl der zoomorphen Plastik merklich zu und in der mittleren Bronzezeit sind echte TG schon wieder zu erfassen (Uherský Brod). Im Karpatenbecken ist die Kontinuität der TG auch in den erwähnten Perioden deutlicher. Im allgemeinen zeigt die Fundkarte der mitteleuropäischen TG, dass ihr Kernland der Balkan und das Karpatenbecken darstellen. Von dort breiteten sie sich in beträchtlichem Mass in die oberhalb der mittleren Donau liegenden Gegenden aus (Slowakei, Niederösterreich, Mähren, Böhmen, Schlesien, Sachsen) und drangen in unterschiedlichen Zeiten und mit mannigfacher Intensität weiter nach Norden, Osten und Westen vor. Ihre Ausbreitung erreicht ihren Höhepunkt in der Urnenfelder-

zeit. Der Latènezeit bleibt die Idee der TG fremd. Unter dem Deckmantel dieser Zivilisation überleben jedoch Elemente des alten gesellschaftlichen Bewusstseins in die Römerzeit hinein, wo die TG aufs neue erscheinen. Der Gedankeninhalt dieser vor- und frühgeschichtlichen Keramik setzt sich in den mittelalterlichen Aquamanilia, deren Herkunft wieder Vorderasien zugeschrieben wird, fort. Das Vorkommen der TG ist in der Vorzeit an die alten bäuerlichen Zivilisationen und an Kulturen, deren ökonomische Basis in der traditionellen Landwirtschaft und Viehzucht beruht, gebunden, wobei diese Gruppen über eine entsprechende Ideologie verfügen und in ihrer Gedankenwelt unter Einflüssen aus dem europäischen Südosten stehen. Die konservativen Ernte- und Fruchtbarkeitskulte, welche in der Naturreligion solcher Zivilisationen von grösster Bedeutung sind, entspringen im wesentlichen dem neolithischen Kult der Mutter Erde. In den industrialisierten Zivilisationen der älteren Bronzezeit und der Latènezeit verzeichnet man derartige kultische Erscheinungen nicht.

In dem Kapitel über die Möglichkeiten einer typologischen Gliederung der TG gelang der Verfasser zu einem Schema (Abb. 17), wo jede der drei grundlegenden Gruppen der TG noch in zwei Untergruppen eingeteilt wird: A. TG ohne Ausguss; B. TG mit Ausguss. Diese Untergruppen fassen dann stets die einzelnen Typen zusammen: nach der Zahl der Füsschen unterscheidet man I. vierfüssige Exemplare, II. zweifüssige, III. einfüssige, IV. ohne Fuss. Aus der zoologischen Grundbestimmung ergibt sich die Einteilung in 1. TG in Tiergestalt, 2. in Vogelform, 3. in Schneckenform, 4. andere. Weitere typologische Kriterien (Fehlen oder Existenz eines Fülltrichters, etagenartiger Körperbau, Form des Tierkopfes, Vervielfältigung mancher Teile des TG, Trennbarkeit mancher Teile des TG -- des Kopfes z. B. etc.) kann man übersehen. Die vorgeschlagene typologische Unterscheidung ist von allgemeiner Prägung, anwendbar bei TG aus allen prähistorischen Kulturen und kann in Einzelheiten mit den von B. Gediga, C. Eibner u. a. namentlich für die urnenfelderzeitlichen TG ausgearbeiteten Gliederungen konfrontiert werden.

Die zoologische Interpretierung von TG ist im allgemeinen sehr schwierig, besonders im Hinblick auf die wenig realistische Durchbildung der Tiergestalt, auf die fortschreitende Stylistisierung, event. auf die Verschmelzung einzelner Merkmale mehrerer Tierarten, oder tierischer und menschlicher Merkmale auf einem und demselben Gefäss. Von der Jungsteinzeit an werden vor allem domestizierte Tiere dargestellt: Rind (Stier), Schaf (Widder), Ziege (Ziegenbock), Hausschwie (Eber), Vogel; jagdbare Arten (Bär, Hirsch, Rehbock), event. kuriöse Fauna (Schnecke, Nacktschnecke, Schildkröte) stellen eine Zugabe mancher Kulturen, namentlich der urnenfelderzeitlichen, dar. Tiergefässe summarisch als Stiergefässe zu bezeichnen ist unrichtig. In vielen Fällen handelte es sich zweifellos um die Darstellung von Hornvieh, aber das Geschlecht des Tieres wird zumeist nicht angedeutet.

Zur Frage nach dem Zweck der TG wurden bereits zahlreiche Annahmen, Schlüsse und Mutmassungen dargebracht. Wir möchten folgende Funktionen in Betracht ziehen:

- I. Profaner Zweck: 1. Sauggefässe für Kinder
 2. Kinderspielzeug
 3. Lampen -- Brenner
 4. Pfeifen
 5. mit Wasser gefüllte Musik-, resp. Signalinstrumente
 6. Zier- und Kunstgegenstände
- II. Kultischer Zweck: 1. Behälter eines Unsterblichkeitstrankes
 2. Behälter von Opfergaben an Naturkräfte, bzw. an Vegetationsgottheiten
 3. Libationsgefässe („Rhytoi“)
 4. Gegenstände der Schutzmagie (für Menschen, Tiere, Saat, Ernte usw.)
 5. kultische Leuchten oder Räuchergefässe.

Die Funktion der TG mag in verschiedenen Zeiten und Kulturgebieten Veränderungen erfahren haben: manche der erwähnten Zwecke schliessen einander nicht aus. Auf Grund der Fundumstände mancher TG (z. B. Zengövärkony, Lübenau) und unter Berücksichtigung ethnologischer Parallelen (namentlich der altperuanischen Kultur Mochica) betrachtet der Verfasser die TG eindeutig als Kultgegenstände im Bereich der Lebenden sowie auch in jenem des Totenkultes (wobei das Letztere mit dem Ersteren im Zusammenhang stehen kann, resp. das Eine durch das Andere nicht ausgeschlossen

wird). Diese Gefäße dienten vor allem als Behälter von Opfergaben (fester oder flüssiger Beschaffenheit) an Naturkräfte, bzw. — zu einer späteren Zeit — an Gottheiten des Vegetationskreises. Im Falle der TG mit einem Ausguss könnte man auch an Libationsgefäße denken. Im allgemeinen kann von Motivgaben an Götter nicht unmittelbar die Rede sein, weil sich in Mitteleuropa die Vorstellung einer Gottheit anscheinend zu einem ziemlich späten Zeitpunkt formte (jüngere Bronzezeit, Hallstattzeit). Für die Klärung der Bestimmung von TG ist es jedoch belanglos, ob die rituellen Handlungen mit Hilfe der Magie direkt auf eine bestimmte Naturkraft abzielten, oder ob sie das ersehnte Ergebnis vom Eingriff einer „Gottheit“ erhofften. Hier und da mochten die TG in der Schutzmagie eine Rolle gespielt haben, indem sie alles Schädliche von einer (auch verstorbenen) Einzelperson, Personengruppe (Neuvermählte), von Haustieren, der Saat und Ernte, vom Wasser und von der Luft usw. fernhalten sollten. Auch die Funktion einer rituellen Leuchte ist nicht ganz ausgeschlossen, selbst wenn dies wenig wahrscheinlich ist. Der Grabfund eines TG, namentlich eines rituell beschädigten oder zerschlagenen, symbolisiert die Vergänglichkeit des irdischen Daseins, zugleich aber auch dessen Fortbestehen im transzendenten Jenseits.

So erscheinen die TG als ein Atribut der kultisch-magischen Handlungen im Rahmen der vorzeitlichen Naturreligion. Dabei stellen sie nicht unmittelbar die Gottheit dar, symbolisieren eher eine elementare Naturkraft — nämlich die Fruchtbarkeit. Am häufigsten dienten sie als Behälter von Opfergaben.

Übersetzt von V. Hochmanov